SLOVENSKÁ REČ

časopis pre výskum a kultúru slovenského jazyka

Z OBSAHU

J. Ružička, Spisovný jazyk a jazyková kultúra v škole ■ J. Oravec, Vymedzovacie zámená v slovanských spisovných jazykoch ■ M. Dokulil, Nad prvním svazkem vědeckého popisu současné spisovné slovenštiny ■ Š. Peciar, Neproduktívne a nepravidelné vidové alternácie v slovenčine ■ M. Ivanová-Šalingová, Z teórie expresivity ■ J. Mistrík, Meranie zrozumiteľnosti prehovoru ■ J. Doruľa, O historickom slovníku slovenského jazyka a o slovenskej slovnej zásobe v písomnostiach predbernolákovského obdobia.

DISKUSIE

L. Dvonč, K systému dvojhlások v spisovnej slovenčine

ZPRÁVY A POSUDKY

ROZLIČNOSTI

3 | 33 | 1968

VYDAVATEĽSTVO
SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

SLOVENSKÁ REČ

časopis Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied pre výskum a kultúru slovenského jazyka

HLAVNÝ REDAKTOR
prof. PhDr. Eugen Jóna, CSc.
VÝKONNÝ REDAKTOR
PhDr. Ladislav Dvonč, CSc.
REDAKČNÁ RADA
doc. PhDr. Ferdinand Buffa, CSc., PhDr. Ladislav Dvonč, CSc., Ján Holý, CSc., PhDr. Gejza Horák, CSc., prof. PhDr. Eugen Jóna, CSc., doc. PhDr. Rudolf Krajčovič, CSc., doc. PhDr. Jozef Mistrík, CSc., Jozef Mlacek, doc. PhDr. Pavel Ondrus, CSc., PhDr. Štefan Peciar, CSc., prof. PhDr. Jozef Ružička, DrSc., PhDr. Mária Ivanová-Šalingová, CSc.
REDAKCIA
Bratislava, Klemensova 27

OBSAH

J. Ružička, Spisovný jazyk a jazyková kultúra v škole 129
J. Oravec, Vymedzovacie zámená v slovanských spisovných jazykoch 137
M. Dokulil, Nad prvním svazkem vědeckého popisu současné spisovné slovenštiny . . . 146
Š. Peciar, Neproduktívne a nepravidelné vidové alternácie v slovenčine 154
M. Ivanová-Šalingová, Z teórie expresivity 162
J. Mistrík, Meranie zrozumiteľnosti prehovoru 171
J. Doruľa, O historickom slovníku slovenského jazyka a o slovenskej slovnej zásobe v písomnostiach predbernolákovského obdobia 179

DISKUSIE
L. Dvonč, K systému dvojhlások v spisovnej slovenčine 189

ZPRÁVY A POSUDKY
Valné zhromaždenie Združenia slovenských jazykovedcov pri SAV. F. Kočiš . . . 193
Zpráva o činnosti Združenia slovenských jazykovedcov pri SAV za rok 1967. F. Kočiš . . 194
Slovenská dialektológia v r. 1967. J. Štolc . . . 194
Význam slovenských jazykových pamiatok v Maďarsku pre Historický slovník slovenského jazyka. K. Habovštiaková 196

ROZLIČNOSTI
Miestne mená typu *Vrchteplá*. Š. Peciar . . . 199

Z literárnovednej produkcie VSAV:

Bernolákovské polemiky

Edícia Korešpondencia a dokumenty, zv. 11
(Na vydanie pripravil, poznámky a vysvetlivky napísal I. Kotvan)

Dielo obsahuje súbor polemických spisov z bernolákovského obdobia, ktoré sú významnými dokumentmi slovenského kultúrneho a literárneho vývinu. Zahŕňa všetky ideologické, jazykové a literárne spory, ktoré sa odohrali u nás v posledných dvoch desaťročiach 18. stor. v súvislosti s reagovaním na jozefínske reformy, no najmä so snahami o zavedenie samostatného slovenského spisovného jazyka, a so začiatkami slovenského národného obrodenia vôbec. Ide o dielo, ktoré i napriek svojmu kultúrnemu významu nebolo čitateľom prakticky dostupné.

Strán 392, obr. 17, viaz. Kčs 23,50

CYRIL KRAUS

Slovenská romantická balada

Autor na základe širšieho literárneho kontextu česko-slovenského i európskeho zachytáva vývoj balady a určuje jej národný charakter. Dielo je významným príspevkom i k výskumu vývinovej problematiky jednotlivých literárnych žánrov a k prehlbenejšiemu poznaniu vývinového procesu celej slovenskej literárnej tvorby v prvej polovici 19. storočia.

Strán 272, viaz. Kčs 21,50

MIKULÁŠ BAKOS

Vývin slovenského verša od školy Štúrovej (3. doplnené vydanie)

Práca podáva výklad novších teórií veršového rytmu, vývin náhľadov o rytme štúrovských básnikov, zaoberá sa základmi slovenského veršovania, rozborom štúrovského verša, porovnávaním štúrovského a hviezdoslavovského verša, veršom Kraskovej školy a veršom poprevratovej poézie.

Strán 304, viaz. Kčs 19,50

Toto číslo je venované VI. medzinárodnému sjazdu slavistov v Prahe r. 1968.

SLOVENSKÁ REČ

ROČNÍK 33 — 1968
ČÍSLO 3

Jozef Ružička

SPISOVNÝ JAZYK A JAZYKOVÁ KULTÚRA V ŠKOLE

I. Myslím, že naše rokovanie* bude mať úspech, ak nadviažeme na vedeckú konferenciu o jazykovej kultúre na Slovensku, ktorá bola 5.—7. decembra 1966 v Smoleniciach. Mám na mysli nielen celú atmosféru tejto významnej konferencie, nielen závery v podobe Téz o slovenčine, ale najmä referáty a diskusiu k problémom školy. Tento okruh sa na spomínanej konferencii neuzavrel diskusiou. Úplný materiál z konferencie vyšiel v osobitnom zborníku *Kultúra spisovnej slovenčiny* (Vydavateľstvo SAV, 1967). Žiadalo by sa zopakovať si tu niekoľko myšlienok najmä z prejavov F. Miku, E. Jónu, J. Mlacka, J. Rešetára, R. Solčániho, J. Findru, J. Jacka, P. Bernátha, J. Kačalu, J. Matejčíka a J. Štolca, ktorí sa zaoberali otázkami jazykovej kultúry našej školy — od materskej až po univerzitu a techniku. A pritom upozorniť na niekoľko celkom čerstvých faktov, takže súčasný obraz o našej škole bude dosť plastický a súčasne azda bude jasný aj smer nášho úsilia o nápravu.

Na spomenutej konferencii veľmi otvorene hovoril najmä F. Miko o spoluvine, resp. spoluzodpovednosti školy na neutešenej úrovni jazykovej praxe; hoci škola ani tu nebola iniciátorom, jednako sa dala strhnúť na nesprávne cesty rozličnými spoločenskými situáciami. Celkove vlažný, až nihilistický vzťah k národným veciam vyústil v degradáciu slovenčiny ako učebného predmetu na našich školách všetkých stupňov, a to vše až na úroveň nevítanej zložky školy.

Ako sa to mohlo stať? Podľa mojej mienky — a tu sa opieram o skúsenosti získané v roku 1967 pri návštevách škôl a na rozličných sústredeniach školských pracovníkov — veľmi dôležitou (vari až rozhodujúcou) okolnosťou bolo to, že sa zhora nežiadala dodržiavať, a teda sa dolu ani nedodržiavala zásada, že na školách so slovenským vyučovacím jazykom sa má

* Prinášame prejav, ktorý predniesol predseda Združenia slovenských jazykovedcov pri SAV, riaditeľ Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV prof. PhDr. Jozef Ružička, DrSc., na valnom zhromaždení ZSJ 11. 12. 1967 v Nitre. Zprávu o priebehu valného zhromaždenia, ako aj zprávu o činnosti ZSJ za rok 1967 prinášame na str. 191—193. (Pozn. red.)

vyučovať a úradovať *spisovne po slovensky*. Vedenie školy sa nemalo, ba ani dnes sa nemá o čo oprieť, ak chce dodržiavať túto ináč samozrejmú zásadu. Učiteľ napr. nemá v diplome vyznačené, že má aprobáciu pre školy len s istým vyučovacím jazykom. A toto je veľmi vážna vec. Ukážem na skutočných príkladoch, aké následky to má v školskej praxi.

a) Na istej SVŠ v Stredoslovenskom kraji som poukázal na spomínanú vec — a riaditeľ ma odbavil nakrátko, že takého paragrafu niet, ktorý by nariaďoval a kontroloval dodržiavanie spomenutej zásady; a hovoril aj so mnou tak akosi po kultovsky. Ľahko pochopiť, že na takejto škole má slovenčinár veľmi horký chlebíček a že vo veciach jazykovej kultúry pracovať nemôže.

b) Na istej ZDŠ v Západoslovenskom kraji som poprosil riaditeľku, žeby sa viac starala o kultúru reči na svojej škole, lebo žiaci sa sťažujú, že istej pani učiteľke vôbec nerozumejú. Riaditeľka prisľúbila postarať sa o nápravu. A viete, ako reagovala táto učiteľka na výčitku svojej predstavenej? Asi tak — že ak to bolo dobre doteraz (vari desať rokov, lebo toľko už tam učí), môže to byť dobre aj naďalej — veru že sa ona po slovensky učiť už nebude. A riaditeľka bola aj tu bezmocná, hoci o jazykovú kultúru mala záujem.

c) Na istej ZDŠ v južnej časti Západoslovenského kraja — nebolo to v Nitre, ale s Nitrou to súvisí, myslím s jej pedagogickou fakultou — sa stalo, že učiteľka neslovenskej národnosti sa dostala ako slovenčinárka na slovenskú školu. Argument bol takýto: má aprobáciu aj zo slovenčiny a na miestnej maďarskej škole niet pre ňu miesta. Našlo sa miesto pre ňu na slovenskej škole. No a výsledok — škandál, lebo žiaci sústavne naprávali pani učiteľku v otázkach jazykovej správnosti. Urobila sa administratívna náprava. Ale učiteľka podnes je tej mienky, že sa jej národnostne ukrivdilo.

Podobné prípady sú časté aj v istých okresoch Východoslovenského kraja (nemám tu na mysli tú administratívnu stránku veci).

d) Azda najčastejšie sú prípady, že učiteľ nie je na primeranej kultúrnej výške, nepozná spisovnú normu a nepozná príslušnú odbornú terminológiu. Tak je to s mnohými matematikármi, biológmi, telocvikármi. Často sú to jazykovo tvrdí ľudia, ktorí hovoria všelijako (takmer nárečím, slangom alebo „československou") a myslia si, že vec je v poriadku, lebo vraj žiaci im rozumejú. (A čo iného im prichodí?) Voči takým učiteľom je riaditeľ prakticky bezmocný, a to aj preto, že riaditeľ ani neprijíma, ani neprepúšťa učiteľa — čiže nemá ho v moci.

Uvedené príklady z praxe nie sú ojedinelé: naopak, sú typické. To sú tie „havarijné miesta" na našej škole. Tu sa treba starať o nápravu, a to takto: každý adept učiteľského povolania má mať v diplome pasus o aprobácii pre školy s istým vyučovacím jazykom (českým, slovenským, maďarským, ukrajinským). A v praxi sa treba postarať o dodržiavanie zásady, aby sa učiteľ dostal na svoje miesto iba podľa svojej aprobácie a kvalifikácie.

Opakujem: hlavnú príčinu dnešného neradostného stavu v jazykovej kultúre vidím celkom hore, nie na konkrétnych školách a v jednotlivých ľuďoch dolu, lebo veď učiteľ spravidla robí a svedomite robí to, čo sa od neho vážne a dôrazne žiada, a naopak — spravidla nerobí to, čo sa od neho nežiada, alebo čo sa nepokladá na najvyšších miestach za dôležité.

Slovenčina ako učebný predmet by mala dostať v štruktúre našej všeobecnovzdelávacej školy pevnejšie miesto, ba možno povedať — dominantné postavenie. Je tu príležitosť: chystá sa nová náplň školy, formujú sa nové osnovy, o rok-dva príde na rad tvorba nových učebníc. Bolo by dobre, keby sa na týchto prácach mohli zúčastniť aj jazykovedci-teoretici, lebo sa v nedávnej minulosti ukázalo, že bez nich to dobre nejde. Ich účasť musí byť citeľná už počas prípravy.

II. Pravdaže, lingvisti — naši slovakisti a slavisti — majú iné úlohy — aj vzhľadom na školu. Majú pre školu vypracovať vedecké diela o jazyku, majú vedecky vyčistiť také otázky, ktoré sú takrečeno okolo školy a vnikajú do nej ako atmosféra doby, často nie v konkrétnej vedeckej podobe. Mám tu na mysli *Tézy o slovenčine*, konkrétne niektoré ich konštatácie: a to 1. tézu o slovenčine ako o osobitnom jazyku medzi slovanskými jazykmi; 2. tézu o slovenčine ako o štátnom jazyku a 3. tézu o slovenčine ako o trvalom základnom atribúte nášho národa. Tieto problémy treba riešiť do hĺbky a výsledky vedeckého poznania treba preniesť do praxe.

a) Tak téza o slovenčine ako o osobitnom slovanskom jazyku zdá sa mnohým dnes už zbytočná. Spytujú sa, či dnes ešte treba o tom vôbec hovoriť, lebo vraj je jasné, že stará teória o československej jazykovej jednote bola právom odmietnutá ako nevedecká. Nejde tu len o to, že povedzme prof. Ľ. Novák r. 1935 vedecky vyvrátil túto teóriu, ale ide aj o to, že sám akademik F. Trávníček po roku 1945 viac ráz odvolal svoje staršie výklady o československej jazykovej jednote.

V tridsiatych rokoch dospievajúca generácia slovenských vedcov formulovala svoj postoj k národným otázkam — a súčasťou tohto celonárodného postoja bol aj hlas jazykovedca, ktorý dokazoval osobitnosť slovenčiny medzi slovanskými jazykmi.

Dnes musíme formulovať svoj postoj i my. Vedie nás k tomu nielen hlbšie a všestrannejšie poznanie slovenčiny, ale najmä to, že pochybovačné hlasy o slovenčine ozývajú sa ešte aj dnes, teda i po roku 1945, keď sa štátoprávne uznal slovenský národ ako osobitný slovanský národ — ale nie slovenčina ako osobitný slovanský jazyk. Ani v Košickom vládnom programe, ani v našej socialistickej ústave sa o slovenčine nehovorí nič. Dnes je už jasné, že sa to stalo v dôsledku jazykovedných teórií Trávníčkových a všelijakých ich odnoží, ktoré sa recidivisticky objavujú až podnes. Uvediem konkrétny, celkom čerstvý príklad.

Pred niekoľkými týždňami vyšla nákladom Karlovej univerzity v Prahe kniha prof. K. Horálka *Filosofie jazyka* (Acta Universitatis Carolinae Monographiae XV, 1967). V prvej časti sa píše o najvýznačnejších predstaviteľoch filozofie jazyka, v druhej časti sa preberajú niektoré problémy všeobecnej jazykovedy: ako 4. problém je tu *Jazykověda a národnostní politika* (str. 132—134). Tu sa hovorí najmä o slovenčine, resp. o jazykovej otázke česko-slovenskej. Spomína sa Czamblova teória o juhoslovanskom pôvode strednej slovenčiny, staršia Pastrnkova a novšia Trávníčkova kritika Czamblovej teórie, potom sa načrtáva teória, že slovenské nárečia tvoria od pôvodu s českými nárečiami

celok a v dôsledku toho Česi a Slováci patria k sebe ako dve vetvy jedného a tohože národa; ďalej sa spomína Novákova kritika tejto koncepcie — samozrejme odmietavo — a napokon sa píše toto: „Pokud jde o samu jazykovou příbuznost Slováků a Čechů, je to fakt tak významný a zvláštní, že proti němu jakékoli argumenty o stáří dílčích rozdílů ztrácejí na významu. Dá se to vysvětlit skutečně jen tím, že větší část slovenských nářečí jsou od původu nářečí česká. Celá teorie o tzv. praslovanských kořenech slovenštiny se ostatně opírá jen a jen o nářečí středoslovenská; že lze Trávníčkovu koncepci o nářeční jednotě československé uznat se zřetelem k západní a východní skupině slovenských nářečí, jak se to dnes běžně dělá" (str. 134).

Teda prof. K. Horálek výslovne hovorí, že sa náš jazykový problém takto vykladá na pražskej univerzite, resp. v prednáškach českých profesorov doma i v zahraničí. To je zaujímavá skutočnosť.

Zaujímavé je ďalej to, že prof. K. Horálek akosi neberie na vedomie nič z výskumov slovakistiky za ostatných 20—30 rokov. Vec sa totiž nekončí Novákovou knižkou *Jazykovedné glosy k československej otázke* z roku 1935. Je tu bohatý výskum zo štyridsiatych, päťdesiatych a šesťdesiatych rokov, a ten hovorí jednoznačne o tom, že slovenčina má medzi slovanskými jazykmi práve také historické právo ako ostatné slovanské jazyky. V Tézach o slovenčine sa to formulovalo takto: „Genetická osobitnosť slovenčiny medzi slovanskými jazykmi je v tom, že diferenčné znaky slovenčiny sú veľmi staré. Slovenské nárečia ako celok sa istými črtami odlišovali od českých nárečí už pred 10. storočím a stredoslovenské nárečia majú diferenčné znaky ešte staršie . . ."

Toto je výsledok skúmania vedeného z našej, slovenskej strany. Prečo sa prof. K. Horálek vo veciach slovenčiny nevyrovnáva s mienkou súčasných slovenských slavistov a slovakistov? Ako možno nazvať jeho postup? Ako možno ospravedlniť negovanie celej slovenskej jazykovedy a výsledkov jej práce?

Ako vidíte, je nám veľmi potrebné formulovať postoj k čs. jazykovej otázke aj dnes. A vyspelá slovenská slavistika a slovakistika mala by sa vyrovnať s „běžně" prednášaným degradovaním slovenčiny na odnož iného jazyka, a to vyrovnať sa na osobitnej vedeckej konferencii: vieme nájsť a už sme aj našli správne miesto slovenčiny medzi slovanskými jazykmi a máme na to argumenty slavistické, argumenty z dejín slovenčiny, argumenty z historickej gramatiky a fonológie a argumenty aj z dialektológie. Túto vedeckú a národnú úlohu treba splniť v jubilejnom roku našej republiky. Usporiadame vedeckú konferenciu a postaráme sa, aby materiál vyšiel čím skôr v osobitnom zborníku a aby sa vedecké závery dostali v primeranej forme pred svetovú slavistiku.

V priamej súvislosti s týmto vysvetlením najstarších vývinových etáp slovenčiny je aj osvetlenie najnovších osudov spisovnej slovenčiny — teda osudov v spoločnom štáte Čechov a Slovákov od roku 1918 podnes. Táto vedecká úloha je dôležitá nielen pri 50. výročí našej republiky, ale je dôležitá aj pre školy, najmä pri výchove učiteľov, lebo toto obdobie našej spisovnej reči nie je dostačujúco a podrobne spracované, hoci je to slávne obdobie rýchleho rozkvetu: s našou spisovnou rečou sa totiž v desaťročiach po roku 1918 stal takmer zázrak, lebo sa zo slabého, funkčne nerozvitého jazyka stal moderný, vynikajúci spisovný jazyk, ktorý vyhovuje všetkým požiadavkám vyspelej diferencovanej spoločnosti. Aj o týchto otázkach bude treba hovoriť na osobitnej vedeckej konferencii, a na nej by sa mali zúčastniť všetci slovakisti. Vedecké výsledky tohto rokovania budú veľmi dôležité pre všetkých kultúrnych a verejných pracovníkov v celej republike.

b) Veľa sa diskutuje aj o formulácii Téz o slovenčine, že slovenčina po boku češtiny má v našej republike úlohu štátneho jazyka. Namieta sa, že napr. V. I. Lenin nepoužíval termín štátny jazyk, ba že sám pojem štátny jazyk je nevedecký.

Najprv azda poznámku o tom, že termínom štátny jazyk nazývame jazyk, ktorý sa používa pri výkone štátnoreprezentatívnej, zákonodarnej, vládnej, veliteľskej a exekutívnej funkcie. V týchto funkciách sa v ČSSR používa čeština a slovenčina (nijaký iný jazyk národnostnej menšiny — maďarčina, ukrajinčina, nemčina). To je fakt z nášho súčasného života v socialistickom štáte. A terminologicky adekvátne vystihnutie tejto skutočnosti je predsa vedecké, hoci tento termín, povedzme, nepoužili klasici marxizmu-leninizmu, alebo hoci sa tento termín komusi dnes nepáči z dajakých iných príčin.

A ešte poznámku o tom, že napr. vynikajúci maďarský lingvista, G. Bárczi v knižke *A magyar nyelv életrajza* (Budapešť 1963) používa termín az állami nyelv (štátny jazyk) práve v súvislosti s osudmi maďarčiny v Juhoslávii, Rumunsku a Československu, a to pri charakteristike vplyvov štátneho jazyka na jazyk maďarskej národnostnej menšiny. A podobne aj prof. K. Horálek v spomínanej knižke *Filosofie jazyka* používa termín štátny jazyk (jednak v úvodnej kapitole, jednak passim, napr. pri charakterizovaní pomerov v Indii).

Ako vidieť, pojem a termín štátny jazyk je potrebný na vystihnutie istého úseku nášho života, je vedecký a používa sa i v zahraničnej jazykovede. Preto námietky proti formulácii Téz o slovenčine, že slovenčina má v ČSSR funkciu štátneho jazyka, nie sú oprávnené: táto formulácia Téz o slovenčine je teda spoločensky užitočná a vedecky správna. A nijako by nebolo proti záujmom nášho štátu, keby sa táto konštatácia o slovenčine dostala aj do ústavného zákona, hneď ku konštatácii o tom, že v našom štáte existujú dva štátotvorné národy — český národ a slovenský národ.

I túto okolnosť treba dôrazne pripomenúť v jubilejnom roku našej republiky, lebo takáto spravodlivá formulácia skutkového stavu by isteže prispela k pevnosti základov nášho štátu. A pomohlo by to spravodlivo riešiť aj všelijaké anomálie v rozličných kútoch našej vlasti.

c) Isté námietky sa vyslovili i proti konštatácii z Téz o slovenčine, že „slovenský jazyk je rozhodujúcim a najpevnejším atribútom slovenského národa". Namieta sa napríklad, že slovenský národ by mohol existovať ako osobitný národ, aj keby nebolo slovenčiny ako osobitného jazyka — teda keby Slováci hovorili po česky (K. Horálek). Zavše sa poukazuje na iné vlastnosti (napr. povahové, kultúrne, ekonomické — najmä niektorí historici hovoria takto) ako oveľa dôležitejšie než jazyk.

Je pravda, že pojem novodobého národa nie je presne vymedzený: napr. v niektorých západných koncepciách sa veľmi často zdôrazňuje vedomá príslušnosť k štátnemu útvaru (tzv. štátny patriotizmus, povedzme v Spojených štátoch, v Kanade, vo Švajčiarsku, kde nie je podložený jazykovou jednotou, teda kde neplatí zásada: jeden jazyk = jeden národ, práve tak, ako neplatí táto zásada ani v Rakúsku ap. zas z opačného hľadiska). K tomu treba pripomenúť, že v strednej Európe, najmä vo sfére býv. Rakúsko-uhorskej monarchie, boli historické podmienky iné, a to také, že národné povedomie nemohlo byť zatlačené štátnym patriotizmom. Povedzme Chorváti sa isteže vedome hlásia k Juhoslávii, ale nechcú sa zbaviť národného povedomia chorvátskeho. Aj my

Slováci sa vedome hlásime k československému štátu, ale ani na um nám nepríde hlásiť sa k nejakej národnosti „československej".

Ďalej si treba pripomenúť, že z hľadiska charakterových vlastností doteraz sa nikomu nepodarilo urobiť typológiu národov: poukazuje sa iba na isté diferenčné črty medzi jednotlivými etnickými skupinami. To však nestačí. Podobne je to aj s kultúrou. A najväčšia chyba týchto námietok je v tom, že nie sú výsledkom dlhšieho vedeckého výskumu a že často ide o črty, ktoré sa nedajú uchopiť tak pevne ako jazyk, ktorý v našom prípade má rovnako dlhú históriu ako iné slovanské jazyky.

Isteže je správne, keď sa medzi vedúce atribúty socialistického národa kladie ekonómia — ekonomická oblasť, lenže to je črta, ktorou sa socialistický národ odlišuje od kapitalistického, teda nie črta, na základe ktorej by sa mohla urobiť typológia všetkých socialistických národov.

Ostáva nám teda predsa iba jazyk ako základný, (lepšie povedané) ako jeden zo základných atribútov národa. A v našom prípade je to skutočne pravda, že práve pre túto svoju dôležitosť, pre národné povedomie, bola slovenčina — a je aj podnes — predmetom útokov i obrán.

Je teda nevihnutne potrebné študovať národnostnú otázku vo všeobecnosti a v celej šírke, ukazovať pritom na špecifickosť nášho prípadu a súčasne odmietať talmudistické výklady našich neprajníkov.

III. Vráťme sa teraz k jadru témy spisovný jazyk a jazyková kultúra v škole. Opakujem, že hlavnú príčinu zlej úrovne jazykovej kultúry na našich školách a aj vo všeobecnosti vidím v nedostatku právnych noriem, ktoré by zaisťovali plnú kvalifikovanosť učiteľa a aj to, aby sa na školách so slovenským vyučovacím jazykom vyučovalo a úradovalo spisovne po slovensky. Táto požiadavka je totiž veľmi dôležitá, a to najmä preto, lebo sa už i úradne poukazuje na to, že veľké percento učiteľov dnes ešte nemá príslušnú kvalifikáciu — takže sa veľké percento výučby na našich školách realizuje nekvalifikovanými silami.

Túto smutnú, ale všeobecne známu skutočnosť by som chcel dať do vzťahu s inou skutočnosťou, už menej známou, ale rovnako smutnou.

Nedostačujúca úroveň výučby na škole istého stupňa (a potom aj nedostačujúca úroveň absolventov školy istého stupňa) sa veľmi často odôvodňuje a ospravedlňuje nízkym výkonom školy nižšieho stupňa. Vysoká škola takto odsúva svoju zodpovednosť za neúspechy na plecia škôl II. cyklu a tieto školy zasa na školy I. cyklu — a tie, prosím, veľmi často sa žalujú na nedostačujúcu úroveň a pomoc rodiny! Všeličo môže byť na tejto „šibovačke smerom dolu" pravdivé, ale aj tak nie je ani jedna škola, ani jeden typ školy bez viny, resp. spoluviny alebo spoluzodpovednosti.

Kritika sa vedie vo všeobecnosti smerom dolu. Je to vždy správne?

To, čo sme zistili prieskumom škôl I. a II. cyklu (v októbri 1966), platí v podstate aj o vysokých školách. I tu je iba priemerná úroveň v otázkach jazyka a jazykovej kultúry, aj tu je slovenčina ako vyučovací jazyk zavše

kdesi v kúte, i tu badať už negatívny postoj k otázkam jazykovej správnosti a štýlovej primeranosti atď. Teda ani vysoká škola nebola v ostatných desaťročiach a ani dnes nie je pripravená na plnenie svojich kultúrnych a národných úloh. Tak nepripravená, ako sa to konštatovalo o všeobecnovzdelávacích školách na spomínanej konferencii v Smoleniciach. A ešte jedna vec. To isté, čo sa tvrdilo na základe prieskumu na školách I. a II. cyklu o vyučovaní a o výsledkoch vyučovania slovenského jazyka, to platí vo veľkej miere aj o vyučovaní slovenského jazyka na vysokých školách — t. j. na našich filozofických a pedagogických fakultách.

Viem: toto je veľmi zložitá a veľmi citlivá otázka, už i preto, lebo sa týka priamo nás samých — jazykovedcov. Ale aj tak treba na ňu poukázať, hoci je jasné, že ju jedným razom nevyriešime. Podstatné je však konštatovanie, že kritiku treba zameriavať i smerom hore.

Len ako na úvod do diskusie uvediem jednu vec. Slovenský jazyk sa v našich vysokých školách — filozofických a pedagogických fakultách — vyučuje z veľkej časti polokvalifikovane. Mám tu okrem iného na mysli ten zahanbujúci fakt, že na dvoch filozofických fakultách (Bratislava a Prešov) a na štyroch pedagogických fakultách (v Prešove, B. Bystrici, Nitre a Trnave) máme dnes iba jedného profesora slovenčiny (E. Pauliny, vymenovaný po r. 1945) a vedno 7 docentov (a 3 docentov-slovenčinárov z výskumných ústavov, pôsobiacich aj na vysokých školách: F. Miko v Prešove, J. Mistrík v Bratislave a V. Blanár v Nitre). Tri vysoké školy — pedagogické fakulty v B. Bystrici, v Prešove a v Trnave — nemajú ani jedného jazykovedca docenta. Tak teda vychodí, že aspoň v 50-percentnom rozsahu sa vyučuje na uvedených fakultách polokvalifikovane.

Iba na porovnanie uvádzam, že od r. 1945 do r. 1967 boli na českých vysokých školách (Praha, Brno, Olomouc) vymenovaní siedmi profesori češtiny, Je tu teda (taký hokejový) pomer 7 : 1, ktorý nijako nesvedčí o rovnakom rozvíjaní českej a slovenskej vedy v socialistickom štáte.

Už táto okolnosť dokazuje, že nie je na mieste, keď sa príčiny nízkej odbornej a kultúrnej úrovne absolventov — budúcich učiteľov a profesorov slovenčiny — hľadajú iba v neschopnosti škôl I. a II. cyklu, hoci môže platiť vo veľkej miere aj tvrdenie, že poslucháči prichádzajú zle pripravení na vysokú školu.

Pravdaže, neobstojí ani argumentácia, že na vysokú školu prichádza z jednej strany nepripravený (t. j. odborne a kultúrne nepripravený) poslucháč, ale z druhej strany dospelý človek s vyhraneným profilom, takže vysoká škola počas 4—5-ročného štúdia ho už nepozmení, nič dobrého s ním nedokáže. Tento postoj nie je podložený ničím — iba ak malým záujmom vysokej školy o formovanie človeka v odbornom i občianskom zmysle.

Podľa mojich skúseností dnešní absolventi univerzity-slovenčinári nie sú na potrebnej výške: nevedia sa s úspechom zaradiť do praxe. Počul som o tom dosť od riaditeľov a inšpektorov na rozličných sústredeniach a diskusiách počas minulého školského roku. To isté vravia vedúci pracovníci redakcií novín a rozhlasu i televízie. Aj tu vyčitujú našim mladým slovenčinárom všeličo, no najmä chabé ovládanie normy spisovného jazyka (slovom a písmom) a malú pohotovosť v písomnom vyjadrovaní.

Tu treba voľačo robiť — nemožno aj naďalej chodiť vyšliapanými chodníčkami. Práca na výchove budúcich učiteľov slovenčiny musí sa skvalitniť a stať sa efektívnejšou. Konkrétna realizácia tejto nápravy je vecou školy, ale nezaškodilo by, keby vysoké školy, resp. príslušné jednotlivé katedry boli v akomtakom pracovnom kontakte s paralelnými výskumnými ústavmi, a tak sa pokúsili dostať prípravu slovenčinárov na vyššiu úroveň.

Dovoľte mi ešte malú poznámku. Bolo by azda lepšie, keby sa pri výchove budúcich učiteľov slovenského jazyka viac vyučovalo (a nie iba prednášalo — čítalo); v tom vidím koreň zla, že sa vysokoškolák nezacvičí do svojho odboru, nik ho nenaučí, čo a ako bude potrebovať v živote. Preto sa nám často stáva napr. aj to, že sa mladý učiteľ na diskusii ani neozve — lebo sám si je vedomý, že jednoducho nevie spisovne hovoriť. Ale nik ho to nenaučil. Spisovnú slovenčinu sa — okrem zriedkavých výnimiek — musí každý z nás učiť a naučiť, lebo si nedonášame potrebný a dostačujúci základ z domu. V tomto zmysle treba premyslieť výchovu učiteľov slovenčiny a aj doškoľovanie tých, ktorí sú už v praxi.

Hoci sa teda istá vnútorná reforma výchovy a doškoľovania učiteľov slovenčiny ukazuje ako nevyhnutná, prosím, aby sa táto nápravná akcia nezačínala „krágľovaním" študentov. Sú prípady, že na skúškach prepadá veľmi vysoké percento poslucháčov. Nedávno som začul z úst vysokoškolského učiteľa, ako sa chválil tým, že za deň vyhodil zo skúšok všetkých prihlásených. To iste nie je v poriadku, a to ani z hľadiska školy: veď niekto týchto mladých ľudí učil (alebo mal učiť) po 4—5 rokov, a nenaučil ani jedného z nich natoľko, aby obstál na skúške. Teda nielen žiak je na vine — aj škola je spoluzodpovedná. Nijako nechcem brániť ani ospravedlňovať lenivých alebo neschopných študentov, iba zdôrazňujem potrebu skvalitniť prácu vysokoškolského učiteľa.

Myslím, že sa náprava dá dosiahnuť zvýšením počtu a zlepšením kvality vysokoškolských učiteľov, skvalitnením vyučovacieho procesu a zlepšením vybavenosti školy. Je to zložitý proces, ktorý si vyžiada viac rokov usilovnej práce odbornej i organizačnej a aj veľa peňazí — ale túto prácu a námahu treba obetovať, lebo ide o veľké hodnoty národnej kultúry. Raz si už musíme uvedomiť i v tomto pretechnizovanom svete, že zložky národnej kultúry majú oveľa väčšiu hodnotu ako kadejaké „vábivé čačky" modernej civilizácie. A nezabúdajme, že kvalita školy sa meria najmä kvalitou jej absolventov. Preto ak chceme dosiahnuť vyššiu jazykovú kultúru vo všeobecnosti, musíme začať kvalitnejšou prípravou kultúrnych pracovníkov na vysokej škole.

Na záver teda konštatovanie: Ak je pravda, že učiteľ je najdôležitejšou zložkou školy, musíme práve učiteľovi, jeho výchove a ďalšiemu odbornému rastu venovať viac pozornosti. Ani adept učiteľského povolania, ani učiteľ v praxi nesmie byť ponechaný sám na seba.

Škola je dôležitý činiteľ pri utváraní jazykovej kultúry, jej úrovne v pozitívnom i negatívnom zmysle. A preto práve učiteľ, a najmä učiteľ slo-

venčiny, je tu rozhodujúcim činiteľom. O prvom univerzitnom profesorovi slovenčiny — o Jozefovi Škultétym — sa traduje, že začiatkom dvadsiatych rokov verboval mládež na učiteľské štúdium slovami: Nie inžinierov, ale profesorov nám treba! Dnešná situácia sa odlišuje od vtedajšej, dá sa vystihnúť slovami: Nie učiteľov, ale dobrých učiteľov a profesorov nám treba! A o realizáciu tejto spoločenskej požiadavky musíme sa pričiniť v prvom rade my — slovenskí jazykovedci a vysokoškolskí učitelia slovenského jazyka.

IV. Chcem zakončiť svoju prednášku o slovenčine a jej kultúre v škole odmietnutím požiadavky liblickej konferencie z r. 1960, že na našich školách treba uviesť do života účinné opatrenia na zbližovanie kultúry a reči našich dvoch národov. Odmietame usmerňovanie vývinu našej spisovnej reči týmto smerom, lebo táto cesta nevedie k rozkvetu nášho národa. Jedine správna cesta je táto: Treba uviesť do našich škôl účinné opatrenia na skvalitnenie práce s cieľom rozviť kultúrne hodnoty a vyjadrovacie prostriedky nášho národného jazyka, čiže cesta, ktorá bola vyznačená Tézami o slovenčine.

Preto treba čím skôr dostať Tézy o slovenčine do škôl všetkých stupňov, urobiť z nich základ pre zvyšovanie kultúrnej úrovne našich škôl a v dôsledku toho aj celej praxe. Lebo Tézy o slovenčine sú nielen svedectvom o vedeckom poznaní nášho jazyka, ale i ľudským vyznaním o rodnej reči — a navyše aj programom na zveľaďovanie národnej kultúry.

Ján Oravec

VYMEDZOVACIE ZÁMENÁ V SLOVANSKÝCH SPISOVNÝCH JAZYKOCH

Pod vymedzovacími zámenami rozumieme zámená, ktoré sa v akademickej *Grammatike russkogo jazyka*[1] nazývajú opredeliteľnyje mestoimenija, v *Kurse sučasnoji ukrajinśkoj movy*[2] označalni zajmennyky, v akademickej *Hramatyke belaruskaj movy*[3] aznačaľnyja zajmenniky, v *Krotkej hornjoserbskej grammatike*[4] determinativne pronomy. V slovakistike termín (nie

[1] *Grammatika russkogo jazyka I*, Moskva 1952, 402 n.
[2] *Kurs sučasnoji ukrajinśkoji movy I*, Kyjiv 1951, 316 n.
[3] *Hramatyka belaruskaj movy I*, Minsk 1962, 284 n.
[4] P. Wowčerk, *Krótka hornjoserbska Gramatika*, 3. vyd., Berlin 1955, 46, 53—54.

pojem) vymedzovacie zámená prvý zaviedol E. Pauliny.[5] V článkoch, ktoré vyšli o týchto zámenách pred jeho gramatikou, sa pracovne nazývali určovacími zámenami.[6] Termín vymedzovacie zámená používa i nová, akademická *Morfológia slovenského jazyka*.[7] V polovičke 19. storočia daktorí slovenskí gramatici označovali tieto zámená ako „úhrnkovie zámená".[8] Najvhodnejší latinský termín pre tento druh zámen by bol názov pronomen limitativum, nie pronomen determinativum. Dôvody sa uvádzajú ďalej, vyplynú z rozboru a ohraničenia týchto zámen. Gramatiky južných slovanských jazykov i väčšej časti západoslovanských jazykov limitatívne zámená osobitne neopisujú, preto ich ani osobitne nepomenúvajú. Slová, ktoré by mali patriť do tohto druhu zámen, uvedené gramatiky zaraďujú alebo do iných slovných druhov, napr. do adjektív, numerálií, adverbií, alebo do iných druhov zámen, napr. do ukazovacích (demonstratívnych), neurčitých zámen, prípadne ich zaraďujú medzi zámená bez toho, že by určili ich druh. Preto sa žiada hneď na začiatku naznačiť, ktoré slová konštituujú tento druh zámen.

Najúplnejšie uvádza ich počet *Morfológia slovenského jazyka*. Rozdeľuje ich na kvalitatívne a kvantitatívne. Medzi kvalitatívne limitatíva zaraďuje zámená, ktoré vyjadrujú:

I. totožnosť (identitu) a jej opak:
konkrétne zámená:
a) stotožňovacie: *ten istý, tenže, taký istý, tak isto, takže, toľkože, tamže;*
b) odlišovacie: *iný, inakší, inakšie, inde, inokade, inam, inokedy.*

II. úplnosť (totálnosť) a jej opak:
konkrétne zámená:
a) súhrnové: *všetok (všetci), každý, všade, vždy;*
b) obmedzovacie: *sám, samý;*
c) popieracie: *nik(to), nič, žiadny, nijaký, niktorý, nikde, nikdy, nijako, nikoľko.*

V ostatných slovanských jazykoch počet limitatívnych zámen sa o niečo zväčšuje alebo zmenšuje, prípadne daktoré z nich nepatria do neutrálnej spisovnej vrstvy. Gramatiky a slovníky spisovných slovanských jazykov ich spracúvajú rozmanito.

Akademická *Grammatika russkogo jazyka*[9] zaraďuje medzi „opredeliteľnyje mestoimenija" slová *sam, ves, vsiakij, každyj*, nie však aj slová *inoj, tot že, tot že samyj, tot samyj, takojže, tak že, tam že, togda že;* slová *tot samyj, tot že, tot že samyj* priraďuje k ukazovacím zámenam.[10] Univerzálna morfológia *Sovremennyj ruskij jazyk — morfologija*[11] zaraďuje do skupiny „opredeliteľnyje

[5] E. Pauliny, *Krátka gramatika slovenská*, Bratislava 1960, 79–80.
[6] J. Oravec, *Sporné otázky pri zámenách*, SR 21, 1956, 40–48; *K otázke tzv. určovacích zámen*, SR 26, 1961, 40–48.
[7] *Morfológia slovenského jazyka*, Bratislava 1966, 302–311; kapitolu vypracoval J. Oravec.
[8] Ľ. Štúr, *Nauka reči slovenskej*, Bratislava 1846, 124–125.
[9] C. d., 402.
[10] C. d., 398.
[11] C. d., 245.

mestoimenija" i zámeno *inoj* a dokonca aj adjektívum *ľuboj*.[12] Podľa nej sem možno zaradiť i ruské slovo *drugoj*.[13]

Najúplnejší zoznam limitatívnych zámen a chápanie najbližšie nášmu má *Kurs sučasnoji ukrajinśkoji literaturnoji movy I.* Ten medzi „označalni zajmennyky" zahŕňa zámená: *vsiakyj, kožen (kožnyj) — inšyj, sam, samyj — ves (vves, uves) — toj samyj/cej samyj*.[14] Spomína i príslovkové zámená *tam, tut* — medzi nimi aj limitatívne zámeno *zavždy* — ale pripomína, že sa obyčajne opisujú pri adverbiách. J. Šerech vo svojej gramatike ukrajinčiny[15] už daktoré z uvedených zámen nemá, chýbajú mu zámená *toj sámyj/cej sámyj*, ale má ďalšie limitatívne zámeno *inakšyj* a pripája sem i neurčité zámeno *vsiľakyj* a adjektívum *cilyj*. Ani M. P. Ivčenko[16] (možno pod vplyvom ruskej gramatickej tradície) medzi označaľny zajmennyki nezaraďuje stotožňovacie zámeno *toj samyj*. No poňatie týchto zámen obohacuje o ďalšie zámeno (vlastne o ďalší ich druh) *žodnyj (žoden)* a spresňuje ich vysvetlením významu zámena *vsiakyj* („buď — jakyj z čisla odnoriadnych").

Nová akademická *Hramatyka belaruskaj movy I. Morfolohija*[17] spracúva „aznačaľnyja zajmenniki" v tom rozsahu ako moskovská univerzitná morfológia Sovremennyj russkij jazyk, t. j. zámená *toj samy/toj že* pripája k ukazovacím zámenám (demonstratívum).

V poľských gramatikách[18] sa medzi zámená zaraďujú aj *wszystek, żaden, sam*, ba aj *pewien*, no nedá sa zistiť, do akého druhu, lebo autorom v nich ide predovšetkým o tvorenie tvarov, o skloňovanie.

Podobne i gramatiky češtiny si viacej všímajú tvorenie tvarov — skloňovanie zámen. Zaraďovaniu zámen do sémantických skupín sa venujú iba okrajovo. Tak *Česká mluvnice* od B. Havránka — A. Jedličku[19] preberá skloňovanie slov *žádný, samý* medzi zámenami bez určenia, o aký druh zámen ide. Pri zámene *každý* uvádza, že „má abecedný význam" a že „jinak se užíva s týmž významem neurčité číslovky *všichni*".[20] K neurčitým číslovkám zaraďuje aj slovo *veškerý*.[21] V iných súčasných gramatikách spisovnej češtiny sa slová *všechen, všecek* začleňujú medzi neurčité zámená,[22] zámená *sám, týž, tentýž* sa zasa priraďujú k ukazovacím zámenám.[23]

I Šívelova *Grammatik der niedersorbischen Sprache* si všíma hlavne formálnu stránku zámen.[24] Do skupiny „Adjektivisch-pronominale Wörter" popri iných zámenách (ukazovacích, neurčitých, popieracích) autor zaradil aj zámená: *všyken, žeden, všaki, kuždy, kuždycki, hynakšy, wšakoraki*. No zámená *sam, ten samy, samski* zaradil k ukazovacím (na str. 41).

Presnejšie sú zachytené tieto zámená v gramatike hornej lužickej srbčiny od

---

[12] C. d., 247.
[13] Na str. 250 cit. dielo opisuje konkurenciu zámen *inoj — drugoj*.
[14] C. d., 316.
[15] J. Šerech, *Narys sučasnoji ukrajinśkoji movy, München 1951, 261.*
[16] M. P. Ivčenko, *Sučasna ukrajinśka mova*, Kyjiv 1965, 287.
[17] C. d., 284—288.
[18] Porov. napr. S. Szober — W. Doroszewski, *Gramatyka języka polskiego*, 4. vyd., Warszawa 1957, 220 n.
[19] B. Havránek — A. Jedlička, *Česká mluvnice*, Praha 1960, 179.
[20] C. d., 174.
[21] C. d., 183.
[22] F. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny I*, 3. vyd., Praha 1951, 552.
[23] Pozri napr. *Cvičebnice jazyka českého pro I. tř. gymnasií a vyšších odborných škol*, Praha 1951, 263.
[24] B. Šwela, *Grammatik der niedersorbischen Sprache*, 2. vyd., Bautzen 1952, 44.

P. Wowčerka.[24a] Autor uznáva ako osobitný druh „determinatívne pronomy" a zaraďuje k nim zámená: *kóždy, sam, samsny* (derselbe), *žadyn (žana, žano), wšón (wša, wšo), wšitkón.*

V gramatikách juhoslovanských jazykov tiež prevažuje zreteľ na formu, na skloňovanie zámen. Významové členenie ostáva v pozadí. Charakteristický je tu postoj M. Maretića, ktorý píše:[25] „Riječi *isti, sav (vas), sam* broje neki gramatici takoder medu zamjenice, ali one su upravo pridjevi, i zato ich medu pridjevi i ja stavljam." No A. Belić[26] má v skloňovaní zámen zámená *sam, sáma, sámo* i zámená *svaki, svakaki, šaki, šakav, svekolik (vaskolik),* bližšie ich však nezaraďuje. I. Brabec — M. Hraste — S. Živković[27] zaraďujú zámená *sav, svi/sve, svatko, svašta, svaki/svak* ... k neurčitým („neodredene") zámenám, kým zámená *isti, sam* zasa k ukazovacím. Dôležité u nich je, že slovo *isti* pokladajú za zámeno. Najväčšiu pozornosť sémantickej klasifikácii zámen venoval I. Stevović.[28] K zámenám pripája aj príslovkové zámená *svuide, svukuda, svakago, svakoliko, svakada (svaida).* Medzi zámenami uvádza i zámeno *isti, -a, -e* a jeho synonymá *on isti, ta ista, te isto.* Smelo postupuje aj pri podrobnejšom triedení zámen, zašiel však priďaleko. Zámeno *sám* zaraďuje ku zvratným zámenám (reflexívam), čo nie je pozorovanie celkom nesprávne. Nezdá sa nám jeho zaradenie zámen *svak(o), svaška* medzi osobné, najmä nie v porovnaní s tým, že na nasledujúcej strane zámená *isti, svak, nikoji* zasa zaraďuje medzi ukazovacie („pokazne").

V slovinských gramatikách[29] sa zámená *isti, tisti, tistile, tákšen, tólikšen* pokladajú za ukazovacie, kým zámená *vsákdo, vsaktéri, vsák, vsákršen, ves; nihdo, nič nikákršen* za neurčité.

V bulharskej gramatickej tradícii sa zámená *vsiaki/vsiakoj, vsičko, vsički, vsiakakъvъ (vsiakakva ...)* zaraďujú ako osobitný druh („obobštitelni mestoimenija") medzi neurčité zámená,[30] v najnovšej kolektívnej gramatike[31] sa takto zaraďujú i popieracie („otricatelni") zámená.

Popieracie (r. otricateľnyje mestoimenija) sa vo východných a čiastočne aj v južných slovanských jazykoch vyčleňujú ako osobitný druh zámen, v gramatikách západoslovanských jazykov sa prevažne preberajú v rámci neurčitých zámen.

Z prehľadu názorov na naše zámená vidieť, že náhľady sa veľmi rozchádzajú a že tento problém v slavistike vlastne ešte len čaká na riešenie. Skladá sa z niekoľkých otázok, a to: 1. či uvedené slová sú vôbec zámená, a nie napr. číslovky, adjektíva a i. slovné druhy; 2. ak sú to zámená, či je to osobitný druh zámen, a nie iba členy ukazovacích, neurčitých, zvrat-

---

[24a] P. Wowčerk, *Krótka hornjoserbska Gramatika,* 53 n.

[25] M. Maretić, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika,* 3. vyd., Zagreb 1963, 189.

[26] A. Belić, *Gramatika srpskochrvatskog jezika za drugi razred srednjich i stručnich škola,* Beograd 1934, 108 n.

[27] I. Brabec — M. Hraste — S. Živković, *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika,* 4. vyd., Zagreb 1961, 94 a 104.

[28] I. Stevović, *Funkcionalna gramatika srpskochrvatskog jezika,* Beograd 1960, 117 n., 120 n., 124 n.

[29] Pozri napr. A. Bajec — R. Kalarič — M. Rumpel *Slovenska slovnica,* Ljubljana 1956, 138, 148 n.

[30] L. D. Andrejčin, *Osnovna bŭlgarska gramatika,* Sofija 1942, 366 n., 369.

[31] L. Andrejčin— M. Kostov— E. Nikolov, *Bŭlgarska gramatika,* Sofija 1947, 112, 121—123.

ných a i. zámen; 3. ak sú limitatívne (vymedzovacie) zámená osobitný druh, čo všetko (aké typy zámen) do nich zahrnúť, ako ich členiť a prečo; 4. či vyhovuje termín limitatívne zámená lepšie ako termín determinatívne zámená. Otázky, ktoré síce súvisia s touto všeobecnou problematikou, ale majú väčší význam pre jednotlivé slovanské jazyky, napr. počet členov v jednotlivých typoch limitatív, druhotné významy limitatív, počet styčných bodov limitatív s inými druhmi zámen a pod., tu nebudeme podrobne rozoberať.

Pri riešení prvej otázky, otázky o slovnodruhovej platnosti *ten istý . . ., iný . . ., všetok, každý . . ., sám, samý, nikto, nijaký . . .*, treba začať vymedzením zámen ako slovného druhu a ich porovnaním s inými slovnými druhmi. Keďže tu ani v histórii, ani dnes neprichádzalo k miešaniu zámen a pomocných slovných druhov i citosloviec, necháme tento vzťah bokom a odlíšime zámená iba od plnovýznamových (autosémantických) slovných druhov. Zámená zachytávajú mimojazykovú skutočnosť inou technikou ako plnovýznamové slovné druhy (substantíva, adjektíva, číslovky, príslovky, slovesá). Kým plnovýznamové slovné druhy p o m e n ú v a j ú javy mimojazykovej reality samostatne a konkrétne, zatiaľ zámená ako demonstratívne slová tieto javy iba o z n a č u j ú a príp. (všeobecne) n a z n a č u j ú, a to vždy so zreteľom na najdôležitejšie činitele prejavu (so zreteľom na podávateľa, prijímateľa prejavu, na kontext prejavu, na podnet vety . . .), na okolnosti (situáciu) prejavu. Na rozdiel od reálneho významu plnovýznamových slov je význam zámen všeobecný (univerzálny) a podstatne viac menlivý (variabilný) a závislý od kontextu a situácie. Vo vete *Kúp mi* také *kvety, ktoré mám rada* významy slov *také*, ktoré sú krajne všeobecné, môžu v každom prípade značiť inšie a presnosť potrebnú na dorozumenie nadobudnú až v celkom určitej situácii a kontexte prehovoru. Uvedomujeme si, že všetky zámená celkom nevyhovujú takémuto vymedzeniu, že daktoré zámená sú „nadelené" istým lexikálnym obsahom. Napr. neurčité zámená poväčšine majú na základnom všeobecnom význame navrstvený slabý odtienok kvantity, porov. stupnicu *sotvačo — máločo — niečo — kadečo — všeličo*. Tie však práve pre tento lexikálny odtienok nemôžu nadobudnúť ani v kontexte takú presnosť ako ostatné druhy zámen.

Uvážme, či aj slová *všetok, každý, sám, samý, iný*, (sch.) *isti* (= ten istý) . . . vyhovujú podmienkam vymedzenia zámen. Nazdávame sa, že vyhovujú, resp. vyhovujú lepšie zaradeniu do zámen ako do číslovieok *(všetok, každý, sám)* a do adjektív *(iný, istý, samý)*.

O slove *k a ž d ý* a o jeho pendantoch v slovanských jazykoch nik vážne netvrdil, že by nepatrilo k zámenám; podobne ani o slove *ž i a d n y (ž i a d e n)*, ktoré má iba menšina slovanských jazykov. Pochybovalo sa o slovách *všetok (všechen, všecek, sav . . .), sám (sam)*, ktoré sa v časti západoslovanských a juhoslovanských gramatík pokladajú za číslovky: *všetok* za neurčitú číslovku,

sám za číslovku, pri ktorej spomínané gramatiky bližšie neudávajú, o aký druh čísloviek ide. Nesúhlasíme s týmto náhľadom ani pri slove *všetok*, ani pri slove *sám*.

Slovo *všetok* má síce kvantitatívny obsah, ale nie konkrétny ako určité číslovky, ani neurčitý ako neurčité číslovky. Je to nie číslovka, ale určenie čísloviek, ako vidieť zo spojení *všetci traja, všetky tri, všetky štyri, všetkých päť, všetkých sto . . .*, a to určenie celkom špeciálne. Slová *všetok — všetci (ves, wszystek, všechen/všecek — všichni, wšyken, wšón — wšitkón, sav — vas, vsičko . . .)* vyjadrujú zakončenosť číselného radu, úplnosť súhrnu skladajúceho sa najmenej z troch členov, teda vymedzujú súhrn, rad z hľadiska konca. Úplnosť, ktorú pri číslovke *dva — dve* vyjadrujeme slovotvorne podobami *obidva — obidve* (resp. *oba — obe*), pri číslovke *tri* a vyšších vyjadrujeme analyticky slovom *všetci — všetky: všetci traja — všetky tri, všetkých desať* atď. Slovo *všetok — všetci/všetky* pritom formálne nemusí závisieť bezprostredne od príslušnej číslovky, ale môže stáť vo vete ako iný vetný člen, resp. môže byť až v ďalšej vete, napr. *Bolo nás päťsto a boli sme* všetci *zdraví* (Tajovský). Za zaradenie k zámenám hovoria i synonymické a antonymické vzťahy slova *všetok*. Najbližším synonymom slova *všetok — všetci* je zámeno *každý*, najpresnejším antonymom zámeno *žiadny (žiaden)*, resp. zámená *nik(to), nič*. Ani tvarová stránka neprekáža zaradeniu k zámenám. Ak zaraďujeme k zámenám napr. slovo *žáden*, nieto dôvodu nezaraďovať k nim slovo *všechen*. Zo slovnodruhového hľadiska opačným prípadom k zámenu *všetok (všetci)* je číslovka *obidva — obidve*. Tá má základný význam číselný a iba na ňom navrstvený odtienok úplnosti, uzavretosti radu, kým pri zámene *všetok* význam úplnosti je základným významom.

Pri zámene *sám* by mohol byť prekážkou význam jedinosti. To však je iba zdanlivá prekážka. Najpresnejším synonymom zámena *sám* totiž nie je číslovka *jeden*, lež adjektívum *jediný* (prípadne spojenia častíc *iba, len* s číslovkou *jeden*, teda spojenia *iba jeden, len jeden*). No napriek tomu nie je slovo *sám* ani adjektívom, ale čímsi všeobecnejším, keďže môže určovať aj adjektívum *jediný* v spojení *sám jediný — sama jediná*. Slovo *sám* nemožno pokladať za číslovku i preto, že v pluráli *(sami — samy)* môže determinovať základnú číslovku, napr. *sami dvaja, sami traja, sami štyria, samých päť*, čo pri číslovke *jeden* neprichádza do úvahy. Určenie číslovky slovom *sami — samy* je špeciálnym určením, antonymickým k určeniu *všetci — všetky*. Kým zámeno *všetci — všetky* vyjadruje hornú hranicu súhrnu, zatiaľ zámeno *sami — samy* vyjadruje opak, dolnú hranicu (výlučnosť), a to objektívnu i subjektívnu dolnú hranicu, ako ukazujú prípady *všetci traja — sami traja*, a pod. kde zámeno *sami* hodnotí daný počet subjektívne. Podobnú dvojicu v rámci služobných slov tvoria častice *už — ešte*. Aj antonymické vzťahy slova *sám (sami)* zaraďujú ho skôr k zámenám ako k číslovkám. Slovo *sám* je najpresnejším antonymom zámena *každý*, i zámena *všetok (všetci — všetky)*, o ktorom sme hovorili už skorej.

Pri zámene *samý*, ktoré sa kde-tu pokladá za adjektívum, by sme mohli opakovať tie isté dôvody, čo sme uviedli pri zámene *sám*. Rozdiel je len v tom, že zámeno *samý* nevyjadruje výlučnosť substancie, lež výlučnosť kvality. Vyjadruje jedinosť kvality charakteristickej pre celý súhrn.

Univerzálnosť významu slova *istý* nedovoľuje, aby sme toto slovo hodnotili ako adjektívum, najmä nie v juhoslovanských jazykoch, kde má význam „ten istý, tenže" a voľne sa s týmito stotožňovacími zámenami zamieňa. Po-

dobné vlastnosti majú i zámená *iný, inakší.* Tie sa pevne včleňujú medzi zámená svojimi antonymickými vzťahmi jednak s ukazovacími a osobnými zámenami *(ten — iný, ja — iný, ty — iný, môj — iný, taký — inakší),* jednak a hlavne so stotožňovacími zámenami *(ten istý — iný, taký istý — inakší).*

Slová *všetok (všetci), každý, sám, samý, iný* ... vyjadrujú svoju príslušnosť k zámenám aj syntakticky, a to a) distribúciou, b) slovosledom.

a) Ani jednému adjektívu alebo číslovke nedovoľuje (konkrétny) vecný význam spájať sa s toľkými nadradenými slovami, ako to dovoľuje univerzálny význam zámen *všetok, každý, sám, samý, taký, istý.*

b) V rade prívlastkov tieto zámená stoja ďalej od základného substantíva než adjektíva a číslovky, porov. napr. spojenie *sami dobrí starí priatelia.*

Ešte by sa bolo treba zmieniť o príslovkových zámenách so základom *ves-/ -veš,* napr. o zámenách *vždy (vsegda, závždy), všade (vesde, všudy, svekolik/ vaskolik* ...*).* Najbohatšie rady takýchto určovaných zámen sa vyvinuli v juhoslovanských jazykoch. Nebudeme tu riešiť otázku, či sú to príslovkové zámená, alebo zámenné príslovky, lebo tá sa v ešte väčšej miere týka iných zámen (ukazovacích, opytovacích, neurčitých) a tu by odvádzala pozornosť a nebolo by dosť času na jej primerané riešenie. Univerzálny význam ich zaraďuje medzi zámená.

Po dôkazoch o príslušnosti slov *všetok, sám, každý, žiaden, iný* ... k zámenám prichodí odpovedať na otázku, k akému druhu zámen sa zaraďujú, príp. či to nie sú svojimi vlastnosťami priveľmi rozmanité jednotliviny na to, aby sa mohli zahrnúť pod spoločného menovateľa. Doterajšia gramatická tradícia v slovanských jazykoch čiastočne podporuje jednotné chápanie, čiastočne rozdeľuje jednotlivé reprezentantky do rozličných druhov zámen, napr. zámená *všetok, každý, žiaden* do neurčitých zámen, zámená *tenže (tot že, týž, tentýž), taký istý (tot samyj, takoj že), sám, samý* zasa k ukazovacím zámenám. Za primeranejšie pokladáme vydeliť ich ako osobitný druh. Rozparcelovaním do rozličných druhov zámen sa poruší rovnorodosť týchto druhov.

Chybným sa nám vidí najmä zaraďovanie zámen *všetok — všetci, každý, žiadny* k neurčitým zámenám. Neurčité zámená sa odlišujú od všetkých ostatných druhov tým, že ani pomocou kontextu a situácie nemôžu presne označiť, o aký (ktorý, koľký ...) jav mimojazykovej skutočnosti ide. Pri zámenách *všetok — všetci, každý, žiadny* nič také neprichádza do úvahy, lebo pomocou kontextu podávajú celkom určitú informáciu: Všetkých *dvanásť lámp svietievalo.* (Jesenský) — *Čerta sa starali o to, že kdesi v severných a východných stoliciach každé piate dieťa po narodení do roka umrie.* (Letz)

Priraďovanie našich zámen k ukazovacím zámenám sa javí v celkom inom svetle, lebo istá časť vymedzovacích zámen z ukazovacích vznikla, ale i tu treba rozlišovať dva stupne: zámená *sám, samý* na rozdiel od zámen *ten istý, taký istý, tenže* ... Priraďovať zámená *sám, samý* k ukazova-

cím zámenám značí negovať mnohostoročný vývin a podriaďovať dnešný stav etymológii. Dnešné ukazovacie zámená označujú javy mimojazykovej skutočnosti ako vzdialenejšie alebo bližšie podávateľovi. K tomuto základnému protikladu ukazovacích zámen nemajú zámená *sám, samý vo* väčšine slovanských jazykov nijaký priamy vzťah.

Zámená *tenže* (r. *tot že*, č. *týž, tentýž*, brus. *toj že, toj ž), ten istý* / r. *tot samyj, tot že samyj*, ukr. *toj samyj / cej samyj*, brus. *toj samy, toj ž samy*, poľ. *ten samy*, č. hovor. *ten samý*, dluž. *ten samy, samski*, hluž. *samsny*, sch. *isti, ten isti, on isti), taký istý* a pod. stoja k ukazovacím zámenám najbližšie. Nevyplýva z toho však, že sa s nimi stotožňujú. Pri stotožňovacích zámenách *ten istý/tenže, taký istý* atď. nemôže byť reči o tom význame, ktorý je pri ukazovacích zámenách základný, t. j. o ukazovacom (demonstratívnom) význame. Vyvinuli sa až z druhotného významu ukazovacích zámen, z odkazovacieho (anaforického) významu. Ten zdôraznením slovotvorne, časticou *-že/ž*, príponami *-ny, -ski* (v slovách *sanmý, samski),* alebo syntakticky — pridaním ďalších zámen *(samý, istý)* pretvorili na stotožňovací význam. Keďže sa n o v ý význam vyjadril a upevnil i na formálnom pláne vo všetkých slovanských jazykoch, nebolo by na mieste tieto výsledky vývinu obchádzať bez povšimnutia.

Už v priebehu predchádzajúcich výkladov pri odlišovaní od ostatných druhov sa vynárala otázka, ktoré všetky zámená zaradiť k vymedzovacím zámenám, aby pritom ešte tvorili celistvý druh, spojený jednotnou základnou črtou. K nej sa pridružuje otázka o vnútornej štruktúrovanosti tohto druhu.

Vlastná charakteristika vymedzovacích (limitatívnych) zámen sa zakladá na tom, čo hovorí už ich názov: na (presnom) vymedzení (ohraničení) javov čo do kvality aj čo do kvantity. Preto sa opiera o ideu totožnosti alebo úplnosti a o ich protiklady. Vymedzovacie zámená majú oproti ostatným určitým zámenám znak navyše. Neodkazujú na samu vec, vlastnosť, okolnosť . . . jednoducho, bez ohľadu na iné veci, vlastnosti, okolnosti, lež práve cez jej vzťah k iným veciam, vlastnostiam, okolnostiam, a to cez jej hraničný vzťah, aby sa práve tým viac vyzdvihla jej vlastná podstata. O toľko je bohatší obsah napr. stotožňovacích zámen *ten istý/tenže, taký istý* a iných na rozdiel od ukazovacích. Napr. zámeno *ten istý/tenže* neznačí iba toľko čo odkazovacie *ten*, teda „ten, o ktorom je (bola, bude) reč", lež značí „práve iba (jedine, celkom, len, výhradne . . .) ten, o ktorom je (bola, bude . . .) reč". Tento znak sprevádza i kvantitatívne vymedzovacie zámená. Celkom evidentne vystupuje pri súhrnových zámenách *všetok, každý* (po rusky by sa mohli nazývať sobirateľnyje, v ukrajinčine zberne). Dôraz na hranicu silne vystupuje do popredia aj pri obmedzovacích zámenách *sám, samý*, ktoré limitujú jav z hľadiska dolnej hranice. Napr.

zámeno *sám* neznačí len prosté „jeden", lež „iba (len, výhradne) jeden", t. j. vyzdvihuje hraničnosť tohto prípadu, predstavuje ho ako ostatný kladný prípad pri nulovej hranici.

Základný znak vymedzovacích zámen, dôraz na hranicu, charakterizuje i antonymá uvedených zámen, t. j. kvalitatívne vymedzovacie (odlišovacie) zámeno *iný* (oproti zámenu *ten istý/tenže*) a iné zámená z tohto radu, ako aj kvantitatívne vymedzovacie (popieracie) zámená *nič* (oproti *všetok*), *nik(to)* (oproti *každý*) atď. Zámená *iný, inakší . . ., nikto, nič, žiadny . . .* by sme mohli zhrnúť pod spoločný názov negatívne vymedzovacie zámená na odlíšenie od kladných vymedzovacích zámen *ten istý/tenže, taký istý . . ., všetok, každý . . .* O určitosti záporných vymedzovacích zámen sa v daktorých gramatikách pochybuje a zaraďujú sa v nich k neurčitým zámenám. Také zaradenie sa zakladá na nie dosť hlbokej analýze významu záporných vymedzovacích zámen. Vec, vlastnosť, okolnosť . . . môžu vymedzovať rovnako presne ako kladné vymedzovacie zámená. Zámená *iný, inakší . . .* nadobúdajú určitý význam v kontexte, porov. napr. vetu *Ja som myslel, že ty si* inakší, *ale vidím, tiež si falošný* (Kukučín). Popieracie zámená *nikto, žiadny, nič . . .* sa ani toľko nemusia opierať o kontext. Vyjadrujú dolnú hranicu akoby zvonku. Vidieť to z porovnania protikladov zámen *všetci — sám, všetci — nikto*. Zámeno *sám* vyjadruje krajnú mieru zahrnutím ostatného člena, kým zámeno *nik(to)* už vyjadruje krajnú mieru vylúčením (vylučovaciu).

Popieracie zámená sa v gramatikách východoslovanských jazykov opisujú ako osobitný druh. Treba uvážiť, či je to druh na tej úrovni, ako sú osobné ukazovacie, opytovacie, neurčité zámená. Pripúšťame, že na rozdiel od ostatných limitatívnych zámen majú svoj pôvod v opytovacích základoch, a tým aj isté významové osobitnosti. Pod druh limitatívnych zámen sme ich zaradili najmä preto, aby sa ukázala nielen ich špecifika, ale najmä súvislosť s ostatnými zámenami. Na túto stránku sa pri opisovaní zámen zabúda, a tak potom nevidieť skĺbenosť jednotlivých druhov, trhá sa to, čo zo zámen tvorí jednotný slovný druh.

Vymedzovacie zámená teda zahŕňajú päť radov zámen: *ten istý/tenže . . ., iný . . ., všetok . . ., sám . . ., nik(to) nič . . .* Delia sa podľa toho, či vymedzujú javy s ohľadom na rozsah, kvantitu, alebo bez zreteľa na ňu, na kvalitatívne a kvantitatívne zámená. Kvalitatívne zámená spája opozícia stotožňovacích (identitných) a odlišovacích. Kvantitatívne zámená sú zviazané najmä opozíciou súhrnných a popieracích zámen, zastúpenou dlhými radmi členov vo všetkých slovanských jazykoch tak v rámci ohybných zámen, ako i v rámci príslovkových zámen. K nej pristupuje opozícia súhrnové zámená — obmedzovacie zámená, zastúpená pri obmedzovacích zámenách iba jedným-dvoma členmi, a to ohybnými zámenami *sam, samý*.

Dnešnú štruktúru vymedzovacích zámen znázorňuje schéma:

	kladné (pozitívne)	záporné (negatívne)
kvalitatívne	stotožňovacie	odlišovacie
kvantitatívne	súhrnové obmedzovacie	popieracie

Spájací článok medzi kvantitatívnymi a kvalitatívnymi zámenami tvoria popieracie zámená. K protikladom medzi oboma druhmi vymedzovacích zámen tvoria absolútny stupeň. K protikladu kvalitatívnych zámen *ten istý — iný* pridávajú stupeň *nikto, nijaký*. I k protikladu kvantitatívnych zámen dodávajú tento stupeň, porov. napr. *všetci — sám — nikto*. Z jednoduchých protikladov tak tvoria stupňovité (graduálne) protiklady.

Po všetkých predchádzajúcich výkladoch sa stáva jasnejšou i otázka názvov našich zámen. Zo širšieho poňatia limitatívnych zámen vyplýva, že nebude na ich pomenovanie stačiť termín, ktorý rešpektuje iba kvantitatívne vymedzovacie zámená, napr. termín úhrn(k)ové zámená. Bol by to úzky termín. Termín opredeliteľnyje mestoimenija, používaný v ruskej gramatickej literatúre, a jeho synonymá označalni zajmennyky (ukr.), aznačaľnyja zajmenniki (brus.), determinatívne pronomy (hluž.) je zasa široký a v gramatickej literatúre už rozmanito zaťažený. Motivácia tohto termínu sa celkom nezhoduje s úlohou našich zámen v jazyku. Determinovať značí vybrať, vyňať jednotlivinu spomedzi iných. Naše zámená sa však nezacieľujú v prvom rade na výber (ako slová s nekonkrétnym, univerzálnym významom nemajú na to predpoklady), lež na ohraničenie javov, často sa pripájajú ako doplnky až k hotovej vete, nie ako prívlastky. Poukazujú na hranice javov. Preto je primeranejšie nazvať ich termínom vymedzovacie (limitatívne) zámená.

Miloš Dokulil

NAD PRVNÍM SVAZKEM VĚDECKÉHO POPISU SOUČASNÉ SPISOVNÉ SLOVENŠTINY

Morfológia slovenského jazyka (Bratislava 1966), kterou Ústav slovenského jazyka Slovenskej akadémie vied, nyní Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra, zahájil vydávání široce založeného, monumentálního díla věnovaného všestrannému popisu současné spisovné slovenštiny, představuje nejen první velkou vědeckou morfologii slovenštiny, ale v této šíři a hloubce

i první důkladné zpracování morfologické stavby slovanského jazyka vůbec.

Že byla zvolena jako první svazek právě morfologie, bylo jistě dáno nejen zřetelem k praktickým potřebám slovenské veřejnosti, ale i tím, že právě v tomto úseku mohl se pracovní kolektiv opřít o četné předběžné práce vlastní i jiných slovenských jazykovědců, zejména o monografie Paulinyho a Mikovu a o konfrontační práci Isačenkovu. V období posledních desítiletí byly síly slovenských lingvistů soustředěny především na zkoumání této, můžeme říci, nejzávažnější roviny stavby jazyka. Mnohá netradiční pojetí a řešení, uplatňující se v *Morfológii slovenského jazyka*, byla již dříve probojována na stránkách slovenských odborných časopisů.

Velká pozornost se věnovala otázkám jednotlivých slovních druhů, zejména těm, které tradiční mluvnice ponechávala na okraji svého zájmu, jako příslovcí, zvl. tzv. větných (E. Pauliny, Ľ. Ďurovič, A. V. Isačenko, J. Ružička, Š. Peciar, P. Ondrus, F. Miko), a slov modálních (Ľ. Ďurovič, J. Ružička, Š. Peciar, J. Mistrík, P. Ondrus, F. Miko), dále problematice částic (Ľ. Ďurovič, E. Jóna, P. Ondrus, A. V. Isačenko, J. Ružička, Š. Peciar, J. Mistrík, J. Štolc, K. Habovštiaková, M. Šalingová, F. Miko), předložek (Ľ. Ďurovič, J. Oravec, E. Jóna, J. Orlovský) a spojek (P. Zgúth, B. Letz, J. Stanislav, J. Ružička, J. Oravec, J. Holý) i citoslovcí (J. Chripko, Š. Peciar, J. Ružička). Ale i problematika základních slovních druhů byla propracovávána: substantiv (F. Miko, L. Dvonč, K. Habovštiaková, Š. Peciar, E. Pauliny, Ľ. Ďurovič), adjektiv (B. Letz, E. Pauliny, A. V. Isačenko, G. Horák, Š. Koperdan, E. Pauliny), číslovek (J. Štolc, P. Ondrus), zájmen (A. V. Isačenko, E. Pauliny, J. Oravec) a především ovšem sloves, jejich klasifikace (E. Pauliny, J. Ružička, A. V. Isačenko, V. Lapárová), kategorií (B. Letz, E. Pauliny, J. Ružička, G. Horák, A. V. Isačenko, J. Horecký) i časování (E. Pauliny, J. Ružička, A. V. Isačenko, L. Dvonč).

Slovenská jazykověda byla tu v poněkud jiné situaci než bohemistika, kde byla již od r. 1947 podrobná mluvnice Trávníčkova, doplněná a korigována *Českou mluvnicí* Havránkovou-Jedličkovou (1960), a kde se jevilo naléhavějším přistoupit nejprve k zpracování úseku, který byl v české mluvnici dosud nejméně propracován, tj. tvoření slov.

Morfológia slovenského jazyka není určena jen odborníkům, nýbrž široké slovenské veřejnosti. Tím je dán i celkový popisný a kodifikující ráz tohoto díla. Ač je založeno na hluboce vědeckém poznání a nic neslevuje s vědecké úrovně popisu, omezuje na nejmenší míru problémovost, nevypořádává se s odlišnými koncepcemi a názory a neuvádí také ani vědeckou literaturu předmětu. I když je to vzhledem k určení a zaměření díla pochopitelné, pro čtenáře odborníka je to nepochybná újma, jen neplně vyvážená tím, že pro dobu do r. 1963 máme bohaté odkazy na literaturu v monografii Ondrusově.

Odborník si ovšem dobře uvědomuje, kolik úsilí je skryto právě za nutností rozhodnout se v případech problematických a diskusních pro to nebo

ono řešení, které je v knize představeno. A je třeba zdůraznit, že záměrné tlumení problémovosti nesvedlo autory nikde k pouhé apodiktičnosti v podání. Každé tvrzení snaží se autoři — v míře dané zřetelem k používateli knihy — přesvědčivě zdůvodnit a doložit. Důležité je, že dílčí řešení nejsou řešeními ad hoc, nýbrž že tvoří jednotnou a ucelenou koncepci.

Jen zřetelem ke konzumentu díla je patrně dáno i to, že se tu vůbec neužívá vnitřních odkazů a raději se věc i několikrát opakuje.

Materiál, získaný dlouholetou excerpcí, čerpali autoři — podle slov předmluvy — z vybraných textů reprezentujících všechny styly spisovné slovenštiny, přičemž základ tvoří díla umělecké prózy od realismu podnes. Pro získání historické perspektivy se vždy přihlíželo i k dílům starším, z období štúrovského a matičního. Vzhledem k určení práce je zaměření na umělecký jazyk a zejména na klasiky i významné beletristy novější pochopitelné a je třeba uznat, že doklady jsou vybrány s citem a výstižně. Přece však bychom uvítali větší zřetel k odbornému a publicistickému stylu, které se v soudobé slovenštině velmi rychle rozvíjejí.

Již samo určení díla kladlo přirozeně určité meze zvolené koncepci. *Morfológia slovenského jazyka* není — a ani nemohla být — dílem novátorským, experimentujícím. Její koncepce je v jádře tradiční, ovšem v dobrém smyslu tradiční; četná dílčí řešení jsou však nová. *Morfológia* staví na všech starších pracích zabývajících se morfologií slovenštiny a rozvíjí a propracovává tradice našeho domácího strukturalismu s pochopitelným akcentem na slovenském přínosu k této tradici, který je právě na úseku morfologie nemalý.

Ve shodě s těmito tradicemi nechápou autoři předmět morfologie úzce jako pouze formální paradigmatiku, nýbrž jako „nauku o gramatických tvarech slov, jakož i o slovech, která mají funkci tvarů" (řekli bychom spíše „gramatických morfémů"!) a to po stránce formální i obsahové. Dobře vidí dialektický vztah mezi formou a obsahem, které „mají svou vlastní zákonitost, ale zároveň respektují zákonitost svého protějšku". Právem také zdůrazňují autoři komplexnost morfologické roviny, vybudované „na slovních druzích, na morfologických kategoriích a na různých tvarotvorných postupech".

Autoři jsou si dobře vědomi složité mnohostrannosti vztahů morfologické roviny k ostatním rovinám jazyka, zejména syntaktické a lexikální, správně však zdůrazňují relativní autonomnost morfologické roviny. Třebaže morfologické jednotky, tj. především tvary slov, jsou převážně prostředkem k vyjádření vztahů syntaktických, v prvé řadě mají svůj význam morfologický, na syntaktickém užití nezávislý.

Dobře je podle našeho názoru viděn v zásadě i vztah morfologické roviny k rovině lexikální, zejména též vztah mezi tvořením gramatických tvarů a tvořením slov, které ovšem v našem pojetí vytvářejí jakožto morfologie flexívní neboli gramatická a morfologie derivační neboli lexikální společně oblast morfologie v širším smyslu (vedle morfologie slovnědruhové).

Třeba také souhlasit s tím, že „do morfologické roviny patří rozbor gramatické hodnoty pojmenovacích prostředků", a to nejen lexikálně plnovýznamových slov, která mají gramatické tvary, nýbrž i slov, která mají vztahový význam, tedy slov gramatických. I proto musí být předmětem morfologie všechny slovní druhy.

Pozornosti si zaslouží pojetí slovních druhů v *Morfológii slovenského jazyka*. Je známo, že otázka slovních druhů, jejich hranic a samých principů jejich vyčleňování, patří k nejspornějším otázkám mluvnice. (Stačí tu odkázat např. na stránky věnované tomuto problému v sovětském projektu popisné gramatiky současné ruštiny a na nejnovější monografii Sunikovu.) Příčina je především v tom, že tradiční slovní druhy jsou, jak známo, kategorie komplexní, které se proto nedají vyčlenit na základě jediného kritéria: jejich vymezení a třídění vyžaduje zřetel jak k morfologickým, tak k syntaktickým i k lexikálním vlastnostem. Otázka závažnosti a hierarchie těchto kriterií zůstává však dosud předmětem sporů.

Tím spíše je třeba uznat, že se autorskému kolektivu podařilo podat přesvědčivý a výstižný obraz slovních druhů a jejich vzájemných vztahů. Za základ slovních druhů považují autoři stránku lexikální. Je to pojetí, pro něž lze uvést závažné důvody: je rozšířené mínění, že právě v svém lexikálně sémantickém základě jsou kategorie slovních druhů univerzální; proto se v mluvnicích různých jazyků tradičně řadí číslovky řadové k číslovkám, příčeští k slovesům, zájmena shodná k zájmenům, podstatná jména slovesná k slovesům, a nikoli tam, kam by náležela vzhledem k své platnosti syntaktické, tj. k adjektivům resp. k substantivům (důvod, který se v knize uvádí, že jde o třídy slov, není právě nejpřesvědčivější: bylo by proti němu možno namítnout to, že slovo není výhradně záležitostí plánu lexikálního, nýbrž i morfologického, i syntaktického, a dokonce i zvukového [grafického] a že v základě morfologie by přirozeně mělo být slovo morfologické).

Z hlediska „lexikálního" rozlišují se v *Morfológii slovenského jazyka* 1. rovina základních kvalitativních pojmenování, 2. rovina základních kvantitativních „pojmenování", 3. rovina deiktických „pojmenování" a dále 4. rovina gramatických výrazů a 5. rovina nediferencovaných lexikálně-gramatických prvků. Překvapuje tu poněkud neobvyklé rozšíření termínu *pojmenování*, obvykle a větším právem aplikovaného pouze na ta slova (a s nimi ekvivalentní víceslovné výrazy), která se tu nazývají „kvalitativními" pojmenováními. Vhodnější by po našem mínění bylo mluvit obecně o *označení, označování*, a termín *pojmenování* vyhradit pouze pro substantiva, adjektiva, slovesa a adverbia (mimo adverbia zájmenná!), neboť jen tyto slovní druhy skutečně pojmenovávají jevy mimojazykové skutečnosti, zatímco zájmena označují jevy tak, že k nim odkazují, a číslovky označují kvantitativní vztahy pojmenovaných jevů. V rámci slovních druhů stricto sensu pojmenovacích se rozlišují v příklonu k mathesiovské (a vlastně již peškovskovské) tradici substantiva jako pojmenování samostatně existujících jevů skutečnosti, adjektiva jako pojmenování statických příznaků (vlastnosti) samostatných jevů, slovesa jako pojmenování dynamických příznaků samostatných jevů a adverbia jako pojmenování příznaků příznaků.

Na rovině gramatických výrazů vymezují se pak předložky jako vyjadření determinačních vztahů mezi slovy (třeba dodat „a slovními spojeními"), spojky jako vyjádření koordinačních a determinačních vztahů mezi slovy, větnými členy a větami a částice jsou vyjádření zařaďovacích vztahů mezi mluvčím a jevy skutečnosti.

Poněkud vágní je vymezení citoslovcí jako nediferencovaných lexikálně-gramatických prvků, neboť i tzv. gramatická slova obsahují složku lexikální a obojí tyto významy v nich nejsou zřetelně diferencovány.

Hlubší shody mezi klasifikací podle „lexikálního" a syntaktického kritéria

vedou autory k poněkud překvapujícímu závěru, že „v stavbě jazyka jsou základními rovinami lexikální a syntaktická rovina (vedle roviny zvukové) a že morfologická rovina, i když je ve flektivních jazycích vyznačena velmi zřetelně, je méně důležitá, neboť má nadstavbový ráz". S tímto závěrem by bylo lze plně souhlasit tehdy, kdybychom morfologii redukovali na formální tvarosloví. Takové úzké pojetí morfologie však autoři právem odmítají. Tento rozpor vyplývá podle našeho mínění z nedosti jasného vymezení toho, co se v práci nazývá *obecným lexikálním významem* (a co by se mohlo stejným právem nazývat *obecným morfologickým významem* slovního druhu), a především z nedostatečného ujasnění vztahu tohoto slovně druhového významu k významům morfologickým. Třebaže se správně konstatuje, že morfologické kategorie jsou existenční formou slovního druhu, zůstává vzájemná podmíněnost lexikálního a morfologického významu nevyjasněna. (Podle našeho názoru nelze omezovat morfologické významy pouze na významy relační: vedle relačních významů morfologie flexívní a strukturních významů morfologie derivační je třeba vyčlenit i nerelační a nestrukturní morfologické významy slovně-druhové.)

Nepochybné je, že slovní druhy jsou průsečíky externích a interních jazykových funkcí. Externí funkce — vztahy k sdělované skutečnosti — jsou jejich základem, interní funkce — vztahy k jazykovému systému — je utvářejí, dotvářejí a přetvářejí. Přitom však je třeba počítat s interakcí obou těchto funkčních oblastí (založenou na principu zpětné vazby).

I když se to nikde výslovně nekonstatuje, jsou morfologické kategorie chápány bilaterálně, na rovině morfologického významu i formy. Jsme s autory přirozeně zajedno v tom, že ne vždy lze převést vztahy mezi dílčími morfologickými kategoriemi na binární a ne vždy mají binární protiklady povahu protikladů privativních. Překvapuje však dosti nezvyklý výklad privativnosti. Říká-li se totiž, že „např. v kategorii čísla substantiva bezpříznakovým členem je singulár, jednotné číslo, kdežto příznakovým plurál, množné číslo", je to ve shodě s běžným chápáním vzájemného vztahu těchto dílčích morfologických kategorií. Je však v zjevném rozporu s tímto chápáním, dovozuje-li se dále, že „proto má singulár obsah)ne mnohosti, nerozčleněnosti(a plurál zase)mnohosti, rozčleněnosti(předmětu pojmenovaného substantivem. Pojmovým jádrem kategorie je tedy tento rozdíl na lexikální rovině:)ne víc — víc(". V obvyklém pojetí (uvedeném u nás R. Jakobsonem) záleží privativní vztah v daném případě v tom, že příznakový plurál označuje významový příznak)víc(, kdežto nepříznakový singulár nechává tento příznak prostě neoznačen, tj. může mít v zásadě obsah)ne víc(, ale také)víc(.

Správně se klade důraz na ustálenost formálních prvků („prostředků") morfologické kategorie a na sourodost forem prvků dílčích systémů. Vhodně se dále od morfologických kategorií odlišují kategorie syntaktické a od obojích těchto gramatických kategorií (ve stopách Poldaufových) kategorie hraniční, ležící mezi lexikální a gramatickou rovinou (např. kategorie intence u sloves), usměrňující nebo omezující uplatnění morfologických a syntaktických kategorií (v daném případě morfologické kategorie slovesného rodu).

Pozoruhodné je v *Morfológii slovenského jazyka* netradiční pojetí gramatického tvaru a jeho morfémové stavby, vypracované v slovenské lingvistice dlouhodobou časopiseckou diskusí. Základní stavební princip gramatic-

kého tvaru je binární: vždy se tu spojuje tvaroslovný základ (báze), tvořený lexikálními, event. i modifikačními morfémy, s tvarotvornou příponou (formantem). Ve smyslu tohoto pojetí se hlavní pozornost věnuje vyznačení morfologického švu, tj. morfémovému švu mezi bází a formantem, a morfologické struktuře obou složek. Komplikace tu působí existence variací obou základních složek a fakta vyplývající z asymetrického dualismu jazykového znaku, zejména existence tzv. nulových morfémů. Představené pojetí není však uplatněno u jednotlivých slovních druhů se stejnou důsledností; i v rámci téhož slovního druhu není vždy morfémové členění podáno jednotně (např. u sloves typu *kupovať);* je ovšem otázka, zda je vůbec u jazyka typu slovenštiny (nebo češtiny) možné takový jednotný princip důsledně uplatňovat. Pokud nepřipustíme možnost alternativního morfémového členění, zůstává leckteré postulované členění diskusní (např. proti vyčleňování modifikačního morfému *-n-* u sloves typu *chudnúť svědčí* mj. to, že při derivaci je základem vždy jen báze *chud-* (na rozdíl od modifikačního morfému *-ov-*, který je potvrzován derivacemi jako *milovník*).

Ze správného konstatování, že ve flektivních jazycích nebývá báze sama o sobě tvarem, se vysuzuje poněkud upřílišený závěr, že v tvarosloví nelze žádný syntetický tvar chápat jako utvořený z jiného tvaru dalším formantem. Vymykají se tomu případy konverze příčeští na *-ný, -ná, -né,* resp. *-tý, -tá, -té* v podstatná jména slovesná na *-nie, -tie,* na něž autoři sami upozorňují, a neplatí to rozhodně o předponových tvarech typu futura *po-nes-u,* které se (aspoň alternativně) nepochybně chápou jako tvořené od tvarů présentních. Výklad, jako by tu šlo o *rozštěpený morfém,* je nepřijatelný; bylo by tu lze mluvit leda o tvoření dvěma morfémy — prefixem a sufixem, tedy snad o *rozštěpeném formantu;* vzhledem k tomu, že futurum je v poměru k prézentu kategorií zřetelně příznakovou, je však přirozenější vidět v prefixálním morfému *po-* samostatný tvarotvorný formant. Obdobně lze hodnotit tvary 1. a 2. os. pl. imperativu jako odvozené od 2. os. sg.; předpoklad nulové přípony v 2. os. sg. není zcela odůvodněn, poněvadž se v tomto tvaru pozitivní přípona nevyskytá a místo bezpříznakové 2. os. sg. v systému tvarů imperativních takové hodnocení nevyžaduje. (Naproti tomu je nulová přípona v gen. pl. vzorů *žena* a *mesto* opřena jak relací k ostatním pozitivním pádovým příponám těchto vzorů, tak relací k tvarům tohoto pádu u jiných vzorů.)

Správně se upozorňuje na to, že při afixálním odvozování se v slovenštině uplatňuje nejčastěji princip flektivní, v menší míře princip aglutinační; a právě v oblasti aglutinační afixace je třeba aspoň připustit odvozování složitějšího tvaru od tvaru jednoduššího (právě tak jako je musíme připustit v oblasti tvarů analytických).

Dobře jsou v *Morfológii* vymezeny tvary složené, analytické (dělí se na opisné a zvratné!) — vzhledem k tvarům syntetickým i k syntaktickým konstrukcím; není však jasno, proč autoři nepřijali poznatky o různém stupni syntetizace původně složených tvarů (jak je u nás rozpracoval zejména B. Havránek a F. Kopečný), ba ani ne rozlišení vlastních tvarů složených a opisných. Správně se upozorňuje na to, že se gramatické významy analytických tvarů vyjadřují souhrnem formantů ve všech složkách tvaru; opět se tu však málo vhodně mluví o rozštěpeném morfému (termín morfém v tomto užití vůbec neodpovídá vymezení morfému, které je v práci samé podáno!).

Zásadně lze jistě i v slovenštině počítat s existencí gramatických morfémů

prázdných; sotva však můžeme takový morfém vidět v předponě *po-* v imperativu *poď:* nelze tvrdit, že by nebyl významový rozdíl mezi *poď a id'*.

Důležité je v této kapitole zdůraznění úlohy flektivních typů ve výstavbě morfologické roviny a rozlišení typů živých, opřených o produktivní typy slovotvorné, a neživých, bez takové opory a udržovaných v jazyce jen počtem a frekvencí příslušných slov. Jen na okraji poznamenáváme, že se tu užívá termínu „vzor" v dvojím smyslu: jednak jako synonyma pro flektivní typ, jednak jako synonyma pro paradigma slova tento typ reprezentujícího.

Samostatná kapitola je v díle věnována dynamičnosti morfologie současné spisovné slovenštiny. I když je morfologická stavba současné spisovné slovenštiny víceméně uzavřená, a proto značně stabilní (konstatuje se, že v základech morfologického systému, v slovních druzích a v morfologických kategoriích, není v současné spisovné slovenštině patrna žádná změna), není v žádné ze svých složek statická, nýbrž má dynamický charakter. A postihnout tuto vnitřní dynamiku systému v synchronním obraze jazyka, vnitřní pnutí tohoto systému, je přirozeně samozřejmým požadavkem vědeckého synchronního popisu jazyka. Proto o to autoři také usilují, třebaže ne vždy s plným zdarem; ne vždy vystupuje dynamický charakter současné spisovné morfologie slovenštiny dosti reliéfně.

Živý pohyb se pozoruje zejména ve formální stránce morfologie: především se uplatňuje silná tendence po jednotné podobě tvarotvorného základu (odstraňují se rozličné variace báze), podporovaná tvarovou analogií (tendencí po uniformitě tvarů). Živá je v slovenštině rovněž tendence odstraňovat dvojtvary (vzniklé v důsledku obou prvních tendencí), pokud se neprojevila potřeba využít jich stylisticky nebo jinak (což není v spisovné slovenštině, ve srovnání s češtinou, nijak časté).

Postrádat bude čtenář v této kapitole souhrnný výklad o struktuře dynamického pole, o diferenciaci centra a periferie v jazykové stavbě. Je ovšem třeba uznat, že se v konkrétních výkladech i tento aspekt — i když ne důsledně — často vhodně uplatňuje.

Závěr úvodní části tvoří výklady o morfologickém typu slovenštiny. Jsou tu v podstatě rozvíjeny obecné myšlenky o morfologickém typu známé u nás zejména z prací Skaličkových a aplikovány na slovenštinu. Podrobně se probírají flektivní, aglutinační, analytické, introflektivní a polysyntetické složky slovenské morfologické stavby. Ukazuje se, že „morfologická stavba spisovné slovenštiny není homogenní, protože se v ní uplatňují různé typy"; že „dominantní složkou je flektitivní typ, který se doplňuje zejména typem aglutinačním a polysyntetickým". Přesto však se konstatuje, že flektitivní typ je v současné slovenštině na ústupu, zatímco zesiluje typ aglutinační a především analytický (hlavně v oblasti konjugace). Tímto poměrem typologických složek se vysvětluje i poměrná pravidelnost a vyváženost morfologie současné spisovné slovenštiny (kterou zdaleka nenacházíme v spisovné češtině).

Tyto obecné věci morfologie jsou v knize vyloženy na čtyřiceti stranách, jsou podány jasným a věcným stylem výkladovým, který vcelku s úspěchem zdolává i poměrně náročné partie. Bylo by si však přát poněkud výraznější členění, které by nepochybně přispělo k zpřehlednění celé této teoretické části.

Celkem je třeba říci, že koncepce *Morfológie slovenského jazyka,* tak jak ji autoři představili, je na vysoké vědecké úrovni, po mnoho stránkách předčí tradiční koncepce, které jsou v základě dosavadních souborných prací slovenských i českých, a že se autorům podařilo ji přístupně a bez újmy vědecké hodnoty na vymezené ploše vyložit.

Vlastní popis morfologické stavby slovenštiny je podán v rámci kapitol věnovaných jednotlivým slovním druhům. Tyto kapitoly jsou ovšem svým rozsahem značně odlišné, jak je to dáno různou úlohou jednotlivých slovních druhů v stavbě jazyka a především různou jejich členitostí i různou početností lexémů v tom kterém slovním druhu obsažených: Tak např. z úhrnného počtu ca 770 stran věnovaných těmto výkladům připadá na sloveso $^1/_4$ textu, na substantívum $^1/_5$, na zájmena $^1/_{10}$, na adjektiva méně než $^1/_{20}$. Nejmenší rozsah mají citoslovce, něco přes $^1/_{40}$ textu. — Připojen je seznam excerpovaných děl a časopisů (2 str.) a podrobný index (65 str.).

Není tu, bohužel, místa pro zhodnocení těchto dílčích výkladů, které — jak to ani nemůže být jinak u díla tohoto druhu — prozrazují namnoze fakturu svého autora, ale zároveň svědčí a výrazném jednotícím úsilí redakce. Je to dobře patrné již ve výstavbě jednotlivých kapitol. Podává se zpravidla nejprve definice, význam a dělení daného slovního druhu, u ohebných slov pak výčet a popis gramatických kategorií je charakterizujících, konstrukční vlastnosti daného slovního druhu, dále (u ohebných slov) flexe (paradigmatika) a význam a využití tvarů slov daného slovního druhu a konečně přechod jiných slovních druhů k danému slovnímu druhu.

V lecčems tedy, jak patrno, přesahují tyto výklady morfologii ve vlastním smyslu. Soudíme však, že je to odůvodněno nejen zřetelem praktickým, nýbrž i povahou morfologie samé, jejím mezirovinným charakterem. Je ovšem pravda, že věci nemorfologické by měly mít v popise morfologie místo jen potud, pokud jsou pro vlastní morfologii relevantní. Nedá se však říci, že by se autoři řídili vždy tímto zřetelem: často dali přednost tomu, pojmout do díla raději více než méně. Ani to by nebylo v díle této povahy na škodu (je třeba také uvážit, že jde o první díl, který po určitou dobu bude suplovat dílo celé, a musí tedy i leccos předjímat, co bude pak podrobně zpracováno v následujících dílech), kdyby tyto z hlediska vlastní tématiky přesahové výklady byly zřetelně odlišeny a především kdyby byly v díle rovnoměrné. Tak tomu však zcela není: v některých kapitolách nacházíme např. do široka zabíhající výklady syntaktické o vazbách daného slovního druhu i o jeho postavení ve větě nebo vyčerpávající třídění lexikálně sémantické a slovotvorné (např. u adjektiv), zatímco jiné kapitoly tak nepostupují. Nejvíce se z celkového rámce vymýká zpracování gramatických slovních druhů, předložek a spojek, což je ovšem

i věcně odůvodněno; nejsou však po našem mínění závažné důvody pro to, že tyto slovní druhy jsou zpracovány v zásadě na úrovni lexikografické: mechaničnost abecedního řazení jednotlivých slov těchto kategorií namnoze zastírá jejich vzájemné sémantické a funkční vztahy.

Nechtěli bychom těmito svými kritickými poznámkami nikterak snižovat vědeckou hodnotu této závažné práce, která je nesporná. Šíří záběru, hloubkou teoretické koncepce, důsledností a soustavností, s jakou byla tato koncepce při zpracování tohoto kolektivního díla, popisujícího velmi důležitou rovinu jazykové stavby současné spisovné slovenštiny uplatněna, se *Morfológia slovenského jazyka* řadí k předním tvůrčím činům slovanské jazykovědy a je v tomto smyslu velmi cenným přínosem pro hlubší poznání důležitého úseku jazykové stavby jednoho ze slovanských jazyků a zároveň významným příspěvkem k teorii a metodologii gramatiky. Je také reálným příslibem toho, že po ukončení tak velkoryse plánovaného a tak zdárně započatého všestranného vědeckého popisu současné spisovné slovenštiny bude slovenština z nejlépe popsaných jazyků světa vůbec.

•

Štefan Peciar

NEPRODUKTÍVNE A NEPRAVIDELNÉ VIDOVÉ ALTERNÁCIE V SLOVENČINE

Základným morfologickým prostriedkom na rozlíšenie dokonavého a nedokonavého člena vidového protikladu D/ND[1] v slovanských jazykoch je imperfektivujúca prípona (porov. napr. *dať — dávať, naviť — navíjať, oslepiť — oslepovať*). V menšom rozsahu sa v tejto funkcii uplatňuje tzv. čisto vidová perfektivujúca predpona (porov. napr. *robiť — urobiť, chváliť — pochváliť*). Ako pomocný morfologický prostriedok na rozlíšenie vidových dvojíc sa často využívajú rozličné fonologické alternácie, t. j. striedanie foném v koreňovej morféme. Môžu sa striedať samohlásky (to sú vokalické alternácie, a to kvalitatívne, ako napr. *zatvoriť — zatvárať, poslať — posielať, vybrať — vyberať*, alebo kvantitatívne, ako napr. *prišiť — prišívať, oznámiť — oznamovať, kúpiť — kupovať*) alebo spoluhlásky (to sú konsonantické alternácie, ako napr. *zatĺcť — zatĺkať, obliecť — obliekať*) alebo súčasne samohlásky i spoluhlásky (to sú vokalicko-konsonantické alternácie, ako napr. *priniesť — pri-*

[1] Na úsporu miesta používame tieto skratky: D alebo pf. (= dokonavé sloveso, perfektívum, dokonavý vid), ND alebo impf. (= nedokonavé sloveso, imperfektívum, nedokonavý vid).

nášať, priviezť — privážať, pomôcť — pomáhať, začať — začínať). Ako ukazujú príklady, fonologické alternácie sú častým sprievodným prostriedkom sufixácie. S ohľadom na funkciu týchto alternácií môžeme ich nazývať vidovými alternáciami. Niektoré z nich (najmä kvantitatívne) sú produktívne, iné málo produktívne alebo neproduktívne. Všetky produktívne vidové alternácie sú pravidelné; objavujú sa zvyčajne s veľkou pravidelnosťou a utvárajú spolu so sufixáciou určité typy vidových dvojíc. Neproduktívne vidové alternácie sa objavujú v obmedzenom počte vidových dvojíc, obyčajne odvodených od niekoľkých koreňov alebo len od jedného koreňa. Aj neproduktívne vidové alternácie môžu byť viac alebo menej pravidelné. Vtedy utvárajú spolu so sufixáciou určité typy vidových dvojíc obdobne ako produktívne alternácie. Niektoré neproduktívne vidové alternácie sú však nepravidelné. Treba rozlišovať nepravidelnosť vo v ý s k y t e alternácií (neobjavujú sa vo všetkých predpokladaných prípadoch, alebo sa objavujú paralelne popri alternáciách iného typu) a nepravidelnosť vo f o r m á l n e j s t r á n k e zúčastnených členov. Stupeň nepravidelnosti býva rozličný. Za krajný typ nepravidelných vidových alternácií treba považovať s u p l e t í v n e (dvojkoreňové) vidové dvojice, pokiaľ vôbec utvárajú určité typy (napr. *naložiť — nakladať, vyložiť — vykladať, odložiť — odkladať* ap.). Pri izolovaných supletívnych vidových dvojiciach, ako sú *brať — vziať, klásť — položiť*, sotva možno hovoriť o alternáciách v bežnom zmysle.

Medzi neproduktívne, ale pravidelné vidové alternácie v slovenčine patrí vokalická alternácia *ie — á* (v predponových slovesách *-niesť/-nášať, -viesť/-vádzať, -viezť/-vážať),* ktorou sme sa zaoberali v príspevku *Vidová alternácia ie — á v slovenčine.*[2]

Podobnou neproduktívnou, ale pravidelnou vidovou alternáciou v slovenčine je aj vokalická alternácia *ô — á,* sprevádzaná konsonantickou alternáciou *c — h.* Spojenie týchto dvoch alternácií charakterizuje v spisovnej slovenčine predponové slovesá s koreňom *-môc-/-máh-.* Samo základné modálne sloveso *môcť* je impf. tantum, preto pri ňom niet vidovej alternácie. Ale prevažná väčšina slovies, ktoré sú utvorené od slovesa *môcť* predponou alebo predponou + časticou *sa,* má obe vidové formy (D i ND) a tie sa navzájom odlišujú nielen tým, že ND má imperfektivačnú príponu *-a-,* ktorá D chýba, ale aj vokalickou alternáciou *ô* (D) — *á* (ND) a konsonantickou alternáciou *c* (D) — *h* (ND) ako pomocnými morfologickými prostriedkami vidu. Uvedené alternácie charakterizujú tieto vidové dvojice:

domôcť sa — domáhať sa, pomôcť — pomáhať, premôcť (sa) — premáhať (sa), rozmôcť sa — rozmáhať sa, vymôcť (sa) — vymáhať (sa), vzmôcť sa — vzmáhať sa, zmôcť — zmáhať, zmôcť sa — zmáhať sa (SSJ ich všetky uvádza); *namáhať*

[2] SR 33, 1968 65—72.

(sa) a *odmáhať (sa)* sú impf. tantum[3] (druhé z nich SSJ označuje ako nárečové). Pridaním ďalšej predpony mení sa párové impf. aj impf. tantum na pf. tantum: *ponamáhať (sa)* (SSJ uvádza len zvratnú podobu, ale existuje aj v nezvratnej podobe), *popremáhať (sa).* Možné sú aj iné odvodeniny tohto typu, napr. *porozmáhať sa, povymáhať, pozmáhať sa, napremáhať sa, navymáhať sa,* ale SSJ ich neuvádza.

Sloveso *pomôcť* sa už v súčasnom jazykovom vedomí nepociťuje ako predponové; jeho význam nemožno odvodiť z významu základného slovesa *môcť,* modifikovaného predponou *po-*. Preto sa od slovesa *pomôcť* môžu tvoriť a tvoria sa ďalšie predponové slovesá. Aj tieto odvodené slovesá majú obe vidové formy, v ktorých sa strieda (alternuje) *ô — á* a *c — h.* Sú to tieto vidové dvojice:

dopomôcť — dopomáhať, napomôcť — napomáhať, odpomôcť — odpomáhať, pripomôcť — pripomáhať, spomôcť — spomáhať, vypomôcť — vypomáhať (SSJ ich všetky uvádza).

Neproduktívna, ale pravidelná je v slovenčine (i v češtine) aj vidová alternácia *o — a,* ktorá je sprievodným morfologickým prostriedkom na rozlíšenie D a ND pri predponových slovesách odvodených od niekoľkých základov so samohláskou *o* v koreňovej morféme. Sú to odvodeniny od týchto základných slovies: *hodiť, kročiť, krojiť* (bez predpony zried.), *lomiť, skočiť, sotiť, -kotiť.* Zväčša sú to pf. a vyjadrujú jednorazový spôsob deja, iba *lomiť* je impf. a *-kotiť* sa bez predpony nepoužíva. Predponové odvodeniny od týchto slovies, ako napr. *odhodiť, vykročiť, odkrojiť, odlomiť, odsotiť, odskočiť, prekotiť,* vyjadrujú explicitne jednorazový spôsob deja. Popri základných slovesách typu *hodiť* existujú impf. *hádzať, krájať* (bežnejšie ako *krojiť*), *kráčať, lámať, sácať/socať, skákať* s potenciálnym distributívnym alebo iteratívnym významovým odtienkom. Predponové odvodeniny od slovies tohto druhého radu, ako napr. *odhádzať, pokrájať, prelámať, vysácať/vysocať, zoskákať* (od *kráčať* sa predponové pf. netvoria), vyjadrujú explicitne distributívny spôsob deja. Oba rady predponových odvodenín, typ *odhodiť* i typ *odhádzať,* sú pf. K obom týmto sériám pf. sa tvoria sekundárne impf., a to rovnakého znenia. Napr. impf. *odhadzovať* je vidovým korelátom nielen k pf. *odhádzať,* ale aj (a najmä)

---

[3] Existuje aj pf. *namôcť sa,* ale iba v zúženom význame „pretiahnuť sa, pretrhnúť sa námahou, napr. zdvíhaním", takže slovesá *namôcť sa* a *namáhať sa* nemožno pokladať za vidové páry. SSJ sloveso *namôcť sa* neuvádza. Uvádza ho však K á l a l o v *Slovenský slovník* (pozri *namohnúť sa, namohnutý, namožený,* str. 362) i T v r d é h o *Slovenský frazeologický slovník* (s vysvetlením „pretrhnúť sa: robotou, zdvíhaním"; *namožený* = pretrhnutý, str. 306). Výrazy *namohnúť sa* i *namohnúť si niečo* vo význame „dostať prietrž", *namohnutý* sú mi známe aj z môjho rodného nárečia (okr. Topoľčany). V inom odtienku použila tvar slovesa *namôcť sa* Z. J e s e n s k á: *Namôhol sa* (tak!), *vyhodil, ale na nohy ho porazilo.*

s pf. *odhodiť*.[4] A nám v tejto štúdii ide práve o vidové dvojice typu *odhodiť — odhadzovať*.

Sekundárne impf. sa tu tvorí imperfektivačnou príponou *-ova-*. Ako sprievodný morfologický prostriedok sa pritom uplatňuje vokalická alternácia *o — a*,[5] a to alebo sama alebo v spojení s niektorou konsonantickou alternáciou *(ď/dz, ť/c, č/k)*. Keďže predponové tvorenie slovies je veľmi produktívne, existuje pomerne veľký počet predponových slovies, ktoré tvoria vidové páry typu *odhodiť — odhadzovať*. Ide o tieto vidové páry:

a) odvodeniny od slovesa *hodiť:*

dohodiť — dohadzovať; nadhodiť (sa) — nadhadzovať (sa); nahodiť — nahadzovať; obhodiť — obhadzovať; obhodiť sa — obhadzovať sa (= pousilovať sa s niečím, najmä s prácou; SSJ označuje ako kraj.); *odhodiť (sa) — odhadzovať (sa); pohodiť*[1] *— pohadzovať (pohodiť*[2] „dokázať niečo urobiť, potrafiť" a *pohodiť sa* sú pf. tantum; SSJ obe označuje ako nár.); *podhodiť (sa) — podhadzovať (sa); prehodiť (sa) — prehadzovať (sa); predhodiť — predhadzovať; prihodiť — prihadzovať; prihodiť sa*[2] *— prihadzovať sa (prihodiť sa*[1] *čím* SSJ pokladá neodôvodnene za pf. tantum); *rozhodiť — rozhadzovať* (je párové iba v niektorých významoch; SSJ pokladá *rozhodiť* za pf. tantum a sekundárne impf. *rozhadzovať* priraďuje iba k distributívnemu *rozhádzať;* ale napr. v spojení *rozhadzovať rukami* impf. *rozhadzovať* korešponduje s pf. *rozhodiť*, nie s *rozhádzať;* zvratné *rozhadzovať sa* je impf. tantum; zriedkavé je pf. tantum *rozhádzať sa); vhodiť — vhadzovať; vyhodiť (sa) — vyhadzovať (sa); zhodiť (sa) — zhadzovať (sa); zahodiť (sa) — zahadzovať (sa);*

b) odvodeniny od slovesa *lomiť:*

nalomiť (sa) — nalamovať (sa); nadlomiť (sa) — nadlamovať (sa) (SSJ uvádza iba nezvratné s označením zried.); *oblomiť* je pf. tantum; *odlomiť — odlamovať; podlomiť (sa) — podlamovať (sa); prelomiť (sa) — prelamovať (sa); rozlomiť (sa) — rozlamovať (sa)* (SSJ pokladá sloveso *rozlomiť (sa)* za pf. tantum a sekundárne impf. *rozlamovať* priraďuje iba k distributívnemu pf. *rozlámať); ulomiť (sa) — ulamovať (sa); vlomiť sa — vlamovať sa* (SSJ pokladá sloveso *vlomiť sa* za pf. tantum a sekundárne impf. *vlamovať sa* s označením

---

[4] V doterajšej slovakistickej literatúre o vide sa obyčajne pertraktovali len vidové dvojice typu *odhádzať — odhadzovať*, kým pravé vidové dvojice typu *odhodiť — odhadzovať* ostávali nepovšimnuté. (Pozri napr. J. Oravec, *Tvorenie nedokonavého vidu v slovenčine*, Jazykovedné štúdie III. Bratislava 1958, 167—188, najmä 184; *Morfológia slovenského jazyka*, Bratislava 1966, 417.) E. Pauliny v staršej práci *Slovenské časovanie* (Bratislava 1949, 31—32) síce uvádza medziiným aj dvojice *vyskočiť — vyskakovať, vyhodiť — vyhadzovať, vykročiť — vykračovať*, aj dvojice *vyhádzať — vyhadzovať, vylámať — vylamovať*, nehovorí však o alternácii *o — a*, ale iba o sufixe *-ova-*, keďže predpokladá rad *skočiť — vyskočiť — vyskákať — vyskakovať*. Teda *vyskákať* tvorí uňho akýsi medzistupeň medzi *vyskočiť* a *vyskakovať*. V skutočnosti tu ide o dva slovotvorné rady: 1. *skočiť — vyskočiť — vyskakovať — povyskakovať;* 2. *skočiť — skákať — vyskákať — vyskakovať — povyskakovať*. Podľa F. Kopečného (*Slovesný vid v češtině*, Praha 1962, 102) v češtine imperfektíva typu *-hazovat, -krajovat, -sazovat, -střelovat* patria k pf. radu *-hodit, -krojit, -sadit, -střelit* i k radu distributív *-házet, -krájet, -sázet, -střílet*. Obdobne to platí aj pre slovenčinu.

[5] Táto alternácia je výsledok akejsi interferencie odvodenín radu *-hodiť* a radu *-hádzať*.

zried. priraďuje iba k pf. *vlámať sa*); *vylomiť (sa) — vylamovať (sa);*[6] *zlomiť (sa)* i *zlámať (sa)* sú pf. tantum; *zalomiť (sa) — zalamovať (sa);*

c) odvodeniny od slovesa *skočiť:*

doskočiť — doskakovať; naskočiť — naskakovať; nadskočiť — nadskakovať; obskočiť — obskakovať[2] *(obskakovať*[1] je impf. tantum); *odskočiť — odskakovať; poskočiť (si)* a *podskočiť (si)* sú pf. tantum a *poskakovať, podskakovať* impf. tantum, netvoria pravé vidové dvojice, lebo sa odlišujú spôsobom deja;[7] *preskočiť — preskakovať; predskočiť — predskakovať; priskočiť — priskakovať; rozskočiť sa* je pf. tantum; *uskočiť — uskakovať;* pri zried. *vskočiť* SSJ neuvádza potenciálne impf. *vskakovať; vyskočiť — vyskakovať*[1] *(vyskakovať*[2] = poskakovať je impf. tantum); *zaskočiť — zaskakovať; zoskočiť — zoskakovať;*

d) odvodeniny od slovesa *kročiť:*

dokročiť — dokračovať (kam); *obkročiť — obkračovať;*[8] sloveso *pokročiť* SSJ pokladá za pf. tantum a *pokračovať* za impf. tantum; *prekročiť — prekračovať; prikročiť — prikračovať/prikročovať;*[9] *vykročiť — vykračovať (vykračovať (si)* vo význame „ľahko, svižne kráčať" je impf. tantum, utvorené prefixálno-sufixálnym postupom od *kráčať); zakročiť*[1] (1. „urobiť krok nazad", 2. „zastúpiť niekomu cestu") — *zakračovať*[2], ale *zakročiť*[2] („urobiť zásah, zákrok, zasiahnuť") — *zakročovať; zakračovať*[1] (expr. „ísť, kráčať, vykračovať") je impf. tantum; *rozkročiť sa* má impf. *rozkročovať sa;* podobne *vkročiť — vkročovať* (impf. je zried., pozri SSJ); pri *odkročiť* SSJ neuvádza impf.;

e) odvodeniny od slovesa *krojiť:*

odkrojiť — odkrajovať; prekrojiť — prekrajovať; prikrojiť — prikrajovať; rozkrojiť — rozkrajovať; ukrojiť — ukrajovať; vykrojiť — vykrajovať; zakrojiť (sa) — zakrojovať/zakrajovať (sa);[10] *nakrojiť* má impf. *nakrojovať;* pri *skrojiť* SSJ impf. neuvádza; tech. termín *predkrajovač,* utvorený od slovesa *predkrajovať,* svedčí o potenciálnej existencii dvojice *predkrojiť — predkrajovať* (SSJ ju nezaznamenáva);

f) odvodeniny od slovesa *sotiť:*

odsotiť — odsacovať/odsociavať/odsácať;[11] *posotiť — posacovať;*[12] pri *rozsotiť (sa)* a *zasotiť* SSJ zaznamenáva impf. *rozsociavať, zasociavať,* patriace k pf. *rozsocať, zasocať,* ale možné sú aj formy *rozsacovať, zasacovať;* pri *posotiť, presotiť, vsotiť, vysotiť, zosotiť* SSJ nezaznamenáva impf. (ako potenciálne možno však uviesť aspoň formy *vysacovať, zosacovať);*

g) odvodeniny od základu *-kotiť:*

---

[6] SSJ popri impf. *vylamovať (sa)* uvádza ako dubletu aj tvar *vylamúvať (sa).* Ale to je až príznakové iteratívum k impf. *vylamovať (sa).*

[7] SSJ ich nespracúva jednotne.

[8] V *Pravidlách slovenského pravopisu* z r. 1953—1967 (1.—8. vyd.) figuroval nedopatrením tvar *obkročovať.* Až v 9. vydaní z r. 1967 sa táto chyba opravila. SSJ (II, 423—424) uvádza náležitý tvar *obkračovať.*

[9] SSJ pokladá za základnú formu *prikročovať* a dubletu *prikračovať* pripúšťa len v konkrétnom význame „približovať sa krokmi, pristupovať ku komu, k čomu".

[10] SSJ označuje formu *zakrojovať* ako zriedkavú a pri zvratnom *zakrojiť sa* uvádza len formu *zakrajovať sa.*

[11] K pf. *odsotiť* patria vlastne iba dublety *odsacovať/odsácať.* Impf. *odsociavať* patrí k distributívnemu pf. *odsocať,* ktoré však SSJ nezaznamenáva práve tak ako väčšinu predponových odvodenín od *socať.*

[12] SSJ pokladá *posotiť* za pf. tantum a zried. *posacovať* za impf. tantum, ale význam i väzba oboch slovies svedčia o tom, že tu ide o vidovú dvojicu, ktorá je paralelná s vidovou dvojicou *posocať (sa) — posociavať (sa).* Synonymné sú však len impf. členy oboch dvojíc: *posacovať (sa)/posociavať (sa).*

prekotiť (sa) — prekacovať (sa), vykotiť (sa) — vykacovať (sa) (SSJ pri *vykotiť* nezaznamenáva impf. a zvratné *vykotiť sa* uvádza len vo význame „vyliahnuť sa"); zvratné *skotiť sa* „zvaliť sa, spadnúť" je pf. tantum (SSJ označuje *skotiť sa* ako expr., *prekotiť (sa)* ako nár. a *vykotiť* ako nár. expr.; adekvátnejšie by bolo hodnotiť všetky tri rovnako ako spisovné expresíva); iné predpony sa so základom *-koti-ť* nespájajú.

Ako ukazuje náš materiál, vidové dvojice typu *odhodiť — odhadzovať* s vidovou alternáciou *o — a* v koreňovej morféme sú celkom pravidelné pri predponových slovesách odvodených od základných slovies *hodiť, lomiť, skočiť*. Dosť pravidelné sú vidové dvojice tohto typu aj pri odvodeninách od základných slovies *kročiť* a *krojiť*. Pri niektorých predponách si však impf. zachováva v koreňovej morféme samohlásku *o* (nealternuje s *a*), alebo sa vyskytujú dublety (oba typy, napr. *prikračovať/prikročovať*) s tendenciou významovej diferenciácie. Od základu *-koti-ť (sa)* existujú v slovenčine iba dve vidové dvojice: s predponou *pre-* a s predponou *vy-*. Obdobné predponové impf. sa vyskytujú aj pri odvodeninách od slovesa *sotiť*, ale iba sporadicky a popri impf. iných typov, v ktorých sa uplatnila tvarová interferencia odvodenín od základov *-sotiť* a *-socať*. Viaceré predponové slovesá so základom *-sotiť* vôbec nemajú impf.

Zmienili sme sa už o tom, že impf. typu *odhadzovať* utvárajú vidové dvojice nielen s pf. typu *odhodiť*, ale aj s pf. typu *odhádzať* (zväčša s distributívnym odtienkom). Ale vidové dvojice typu *odhádzať — odhadzovať* nie sú také časté ako dvojice typu *odhodiť — odhadzovať*, keďže slovesá typu *odhádzať* sú pomerne častejšie pf. tantum.[13] Nápadná je pri nich protichodnosť slovotvorných a sémantických vzťahov: pf. *odhádzať* sa sémanticky javí ako výsledok impf. *odhadzovať*, kým slovotvorný vzťah ukazuje opačným smerom. Impf. *odhadzovať* možno synchronicky odvodiť tak od pf. *odhodiť* ako aj od pf. *odhádzať*. Dôkazom toho sú prípady, v ktorých existuje len jedno pf., ako napr. *podhodiť (sa) — podhadzovať (sa), nadhodiť (sa) — nadhadzovať (sa)* a i. (neexistuje **podhádzať, *nadhádzať*), alebo napr. zasa v spojení *rozhádzať/rozhadzovať majetok* nie je možné pf. **rozhodiť*.

Osobitné typy nepravidelných vidových alternácií v slovenčine reprezentujú niektoré supletívne vidové dvojice. V doterajšej literatúre sa obyčajne zaznamenávajú len jednotlivé izolované supletívne vidové páry bez-

[13] SSJ uvádza bez sekundárneho impf. (t. j. ako pf. tantum) tieto: *nahádzať, odhádzať, pohádzať (sa), rozhádzať sa* zried., *vyhádzať, zhádzať, zhádzať sa, zahádzať si; dokrájať, nakrájať, pokrájať, rozkrájať; dolámať, nalámať* (SSJ spracúva ako dve homonymá), *polámať, prelámať sa* (kam), *vylámať (sa), zlámať (sa); doskákať, naskákať, naskákať sa, odskákať, poskákať, preskákať, priskákať, rozskákať sa, vyskákať sa, zoskákať; rozsácať, vysácať, vysocať, usocať (sa), zosocať sa*. K niektorým z uvedených pf. možno však právom priradiť sekundárne predponové impf.: *odhádzať — odhadzovať, vyhádzať — vyhadzovať, zhádzať — zhadzovať, vylámať (sa) — vylamovať (sa), zoskákať — zoskakovať*. Viaceré podobné vidové dvojice zaznamenáva i SSJ: *obhádzať (sa) — obhadzovať (sa), prehádzať — prehadzovať, rozhádzať — rozhadzovať, zahádzať — zahadzovať*[2]; *oblámať (sa) — oblamovať sa, prelámať — prelamovať* (sadzbu), *rozlámať — rozlamovať, vlámať sa — vlamovať sa*.

predponových slovies.[14] Z hľadiska vidového systému sú však oveľa dôležitejšie a zaujímavejšie supletívne vidové páry predponových slovies. Zaujímavé sú tým, že pri nich formálna nepravidelnosť (alternuje celá koreňová morféma) nie je na prekážku istej pravidelnosti výskytu v rámci odvodenín príslušných dvoch supletívnych koreňov.

Pri supletívnej vidovej dvojici *klásť — položiť* existuje celá séria predponových odvodenín utvárajúcich supletívne vidové dvojice typu *-ložiť* (D) — *-kladať* (ND). V súčasnej slovenčine sa bežne používajú tieto:

doložiť — dokladať, naložiť — nakladať, nadložiť — nadkladať, obložiť — obkladať, odložiť — odkladať, podložiť — podkladať, preložiť — prekladať, predložiť — predkladať, priložiť — prikladať, rozložiť (sa) — rozkladať (sa), uložiť (sa) — ukladať (sa), vložiť (sa) — vkladať (sa), vyložiť — vykladať (oba členy dvojice sú homonymné, porov. SSJ), *zložiť (sa) — skladať (sa), založiť — zakladať* (SSJ zaznamenáva pri oboch členoch dvojice tri homonymá); zvratné *zakladať sa* (na čom) a *zakladať si* (na čom, na kom) sú pf. tantum; s dvoma predponami *vynaložiť — vynakladať*;[15] k pf. *položiť (sa)* patrí v slovenčine bezpredponové *klásť (sa);* predponové *pokladať* (koho, čo za koho, za čo) je impf. tantum, neutvára vidovú dvojicu s *položiť*;[16] impf. tantum je v slovenčine aj *predpokladať*.[17]

Oveľa zriedkavejšie sú v slovenčine predponové pf. utvorené od základného slovesa *klásť*. SSJ zaznamenáva tieto: *naklásť, obklásť (sa), poklásť, rozklásť, vyklásť, zaklásť*. Frekventované sú iba *naklásť* a *poklásť*. Zložitá je otázka vidových vzťahov týchto perfektív. SSJ ich hodnotí ako jednovidové okrem *vyklásť*, pri ktorom sa v 1. význame (= povykladať) uvádza aj impf. *vykladať*[3], kým v 2. význame (odb. „naklásť vajíčka") je to podľa SSJ pf. tantum.[18] Pravda, impf. typu *-kladať* existuje nielen pri *vyklásť*, ale aj pri iných predponových pf. odvodených od *klásť* (okrem *poklásť*). Vidové dvojice typu *naklásť — nakladať, obklásť — obkladať, rozklásť — rozkladať, vyklásť — vykladať, zaklásť — zakladať* sú však z významovej stránky menej presné ako supletívne vidové dvojice typu *naložiť — nakladať*, hoci z formálnej stránky sú pravidelnejšie dvojice prvého typu. Príčinou toho je skutočnosť, že pf. typu *naklásť* majú explicitný distributívny

---

[14] *Morfológia slovenského jazyka* uvádza supletívne páry *brať — vziať* (popri novšom *brať — zobrať*), *klásť — položiť, robiť — spraviť* (popri *robiť — urobiť* a hovor. *robiť — zrobiť*), *báť (sa) — (z)ľaknúť sa* (to však nie je vidový pár), *hovoriť/vravieť — povedať*/kniž. *riecť* (c. d. 427—428).

[15] *Morfológia slovenského jazyka* neuvádza ani jednu z uvedených vidových dvojíc. *Slovník slovenského jazyka* ich zaznamenáva všetky.

[16] Naproti tomu v češtine k pf. *položiti* vo viacerých významoch patrí impf. *pokládati;* pravda, *pokládati koho, co za koho, za co* je aj v češtine impf. tantum (pozri *Slovník spisovného jazyka českého II*, Praha 1964, 707 a 733 s. v.).

[17] Podobne čes. *předpokládati*. Naproti tomu napr. ruština má *predpolagať* (ND) — *predpoložiť* (D).

[18] SSJ pokladá impf. *vykladať*[3] k pf. *vyklásť* za osobitné homonymum. Sémanticky je však *vykladať*[3] totožné s 1. významom slovesa *vykladať*[2], takže predpoklad homonymity je v tomto prípade zbytočný.

význam, kým impf. typu *nakladať* vyjadrujú distributívny odtienok iba potenciálne. O pravých vidových dvojiciach možno hovoriť tam, kde pf. typu *-klásť* je synonymné s pf. typu *-ložiť*.[19] Tam, kde táto synonymita nejestvuje, treba pokladať za pravé vidové dvojice iba typ *-ložiť — -kladať*, kým typ *-klásť — -kladať* predstavuje nepravé vidové dvojice *(pary niedokładne* v terminológii E. Koschmiedera).

Pri supletívnej vidovej dvojici *brať — vziať* existuje v súčasnej slovenčine len jedna odvodená predponová supletívna dvojica: *prevziať — preberať* (popri *prebrať — preberať*), a to iba v niektorých významoch.[20]

Predponové supletívne vidové dvojice, ktorých dokonavý člen je odvodený od základného slovesa *ísť*, majú v slovenčine tú zvláštnosť, že ich nedokonavý člen má dva varianty; *-chádzať/-chodiť*.[21] Touto vlastnosťou sa vyznačujú nasledujúce vidové páry:

dôjsť — dochádzať/dochodiť[1] *(dochodiť*[2] 1. „prestať chodiť", 2. „chodiť až do konca" je pf. tantum); *nadísť — nadchádzať/nadchodiť; nadísť si — nadchádzať si/nadchodiť si; obísť — obchádzať/obchodiť; odísť — odchádzať/odchodiť; pochádzať/pochodiť*[1] nemá párové pf., je impf. tantum; viacvýznamové *pochodiť*[2], odvodené od *chodiť*, je pf. tantum; *podísť — podchádzať/podchodiť; prejsť — prechádzať/prechodiť*[2] *(prechodiť*[1] so štyrmi významami podľa SSJ je pf. tantum); *prejsť sa — prechádzať sa/prechodiť sa; predísť — predchádzať/predchodiť;*[22] *prísť — prichádzať/prichodiť; rozísť sa — rozchádzať sa/rozchodiť sa*[1] *(rozchodiť sa*[2] „dostať sa do normálneho spôsobu chôdze" je pf. tantum); *ujsť*[1] *— uchádzať/uchodiť*[1] (ND sa používa iba v dvoch významoch, kým pri D *ujsť*[1] SSJ zaznamenáva sedem významov; *ujsť* je teda vo väčšine významov pf. tantum; *ujsť*[2] hovor. „javiť sa dostačujúcim, zbaviť" je podľa SSJ impf. tantum; *uchodiť*[2] 1. „ušliapať", 2. „chôdzou unaviť" je pf. tantum a práve tak aj zvratné *uchodiť sa*[1]*); ujsť sa (komu) — uchádzať sa*[2]*/uchodiť sa*[23] *(uchádzať sa*[1]*/uchodiť sa*[2] *o čo, o koho* je impf. tantum); *vojsť — vchádzať/vchodiť; vyjsť — vychádzať/vychodiť*[2] *(vychodiť*[1] so štyrmi významami podľa SSJ je pf. tantum); *vzísť — vzchádzať/vzchodiť; zísť*[1] *— schádzať*[1]*/schodiť*[1]*; zísť*[2] *— schádzať*[2]*/schodiť*[3] *(schodiť*[2] so štyr-

[19] Napr. *zaklásť* je sémanticky totožné s 1. významom slovesa *založiť*[2]. Preto by bolo odôvodnené priraďovať impf. *zakladať*[2] nielen k pf. *založiť*[2] (ako to právom robí SSJ), ale aj k *zaklásť*.

[20] Pravidelnejšie sú predponové dvojice typu *nabrať — naberať, odobrať (sa) — odoberať (sa), pribrať (sa) — priberať (sa), rozobrať — rozoberať, ubrať — uberať, ubrať sa — uberať sa, vybrať — vyberať, vybrať sa — vyberať sa, zabrať — zaberať, zobrať (sa) — zoberať (sa)*.

[21] Pravidelným výskytom impf. variantov typu *-chádzať/-chodiť* (popri pf. tantum typu *pochodiť*) sa slovenčina odlišuje nielen od češtiny, ale aj od iných slovan. jazykov. (Porov. F. Kopečný, *Slovesný vid v češtině*, 71—74). „Tam kde je běžný typ *iznašati*, není běžné nedokonavé *iznositi*, a naopak" — píše Kopečný, c. d., 72. Stav v slovenčine pri predponových slovesách typu *-chádzať/-chodiť* uvedenému tvrdeniu odporuje.

[22] Zo spôsobu spracovania týchto slovies v SSJ v troch heslách nie sú na prvý pohľad jasné vidové vzťahy medzi nimi (pri *predísť* sa uvádza ako príslušné impf. v dvoch významoch iba *predchádzať;* ale *predchádzať* sa uvádza aj ako synonymum heslového slova *predchodiť*). V skutočnosti sú tu vidové vzťahy rovnaké ako v ostatných párových predponových slovesách typu *-chádzať/-chodiť*.

[23] SSJ zaznamenáva pri *ujsť sa* len impf. *uchádzať sa*[2]*;* variant *uchodiť sa* neuvádza.

mi významami podľa SSJ je pf. tantum); *zísť sa*[1] — *schádzať sa/schodiť sa (zísť sa*[2] *komu na čo* je pf. tantum); *zájsť*[1] — *zachádzať*[1]*/zachodiť*[1]; *zájsť*[2] (čím) — *zachádzať*[2]*/zachodiť*[2] *(zachádzať*[3]*/zachodiť*[3] *s kým, s čím* je impf. tantum; *zachodiť*[4] hovor. „uviesť do používania, zabehať" je pf. tantum); *zájsť sa*[1] — *zachádzať sa/zachodiť sa (zájsť sa*[2] *bez koho, bez čoho* „zaobísť sa" je pf. tantum); vidové páry toho istého typu sú aj pri slovesách *nájsť* — *nachádzať/nachodiť, nájsť sa* — *nachádzať sa/nachodiť sa*[1] (homonymné pf. tantum *nachodiť sa*[2] „veľa chodiť" je odvodené od slovesa *chodiť)* a *vynájsť* — *vynachádzať/vynachodiť, vynájsť sa* — *vynachádzať sa/vynachodiť sa.*[24]

Cieľom našich dvoch príspevkov — *Vidová alternácia* ie — á *v slovenčine* a *Neproduktívne a nepravidelné vidové alternácie v slovenčine* — bolo prehĺbiť poznanie slovenského vidového systému v tých oblastiach, ktoré slovenské gramatiky dosiaľ nechávali nepovšimnuté. Upozornili sme na neproduktívne a nepravidelné vidové alternácie, ich osobitnosti a ich využívanie v slovenčine. Sú to tieto alternácie: a) *ie — á* (v spojení s konsonantickými alternáciami) v predponových slovesách *-niesť — -nášať, -viesť — -vádzať, -viezť — -vážať,* zried. i *-vliecť — -vlákať;* b) *ô — á* (v spojení s konsonantickou alternáciou *c — h*) v predponových slovesách *-môcť — -máhať;* c) *o — a* (niekedy v spojení s konsonantickými alternáciami) v predponových slovesách *-hodiť — -hadzovať, -lomiť — -lamovať, -skočiť — -skakovať, -kročiť — -kračovať, -krojiť — krajovať,* zried. *-kotiť — kacovať* a *-sotiť — -sacovať;* d) supletívne vidové alternácie v predponových slovesách *-ložiť — -kladať, prevziať — preberať, -ísť/-jsť — -chádzať/-chodiť.* Všetky uvedené alternácie v spojení s imperfektivujúcou príponou utvárajú v slovenčine pravé vidové dvojice, ktorých členy sa navzájom odlišujú iba gramatickým protikladom dokonavosti/nedokonavosti.

Mária Ivanová-Šalingová

Z TEÓRIE EXPRESIVITY

O pojme jazyková expresivita

Pojem jazykovej expresivity, hoci je v jazykovej literatúre dávno známy, zaslúži si pozornosť odborníkov dodnes. Novšie výskumy v oblasti lingvistiky totiž prinášajú nové podnety aj pre skúmanie a hodnotenie expresívnych jazykových javov, v novom svetle sa ukazuje vzťah expresivity

[24] Okrem menších nedôsledností, spomenutých v pozn. 22 a 23, SSJ zaznamenáva všetky uvedené vidové dvojice. MSJ neregistruje z nich ani jednu.

k iným jazykovým javom, napr. lexikologickým, štylistickým, sémantickým, logickým, psychologickým, mimojazykovým atď.

Dostatočne nie je podnes preskúmaný ani vzťah expresívnych jazykových javov z rozličných jazykových rovín, ani expresívnosť hlásková, tvarová, lexikálna, syntaktická, syntagmatická, kontextová, ďalej napr. aktualizovaná, individualizovaná, adherentná expresívnosť oproti inherentnej, konštantnej, systémovej a systematizovanej expresívnosti.

Pokúsime sa ukázať, že jazyková expresivita je zložitá psychologicko-sociálna a jazyková kategória (v širokom zmysle), že má v jazykovom systéme pevné miesto, bez čoho si dnes nevieme predstaviť fungovanie jazyka (v oblasti langue i parole). Expresivita nie je jednoduchá kategória, ale sa vnútorne bohato člení na prvky, prostriedky rôznych jazykových plánov, rovín, jazykových postupov, jazykových prejavov; člení sa teda nielen podľa príslušnosti jednotlivých expresívne zafarbených jazykových prostriedkov fixovaných v jazykovom systéme, ale aj podľa mimojazykových faktorov, ktoré podmieňujú vznik, existenciu i fungovanie jazykovej expresivity.

Expresivita, hoci je to heterogénna kategória, má špecifické znaky obsahové aj formálne. Medzi obsahové znaky expresivity patria elementy vyjadrujúce citové stavy, vôľové, zážitkovostné, hodnotiace postoje a vzťahy (kladné, záporné), zafarbenie agitačné, patetizujúce ap. Na realizáciu kategórie expresivity existujú v jazyku formálne prostriedky, napr. zvukové (napr. melódia, rytmus, dôraz, pauza, zámlka, opakovanie, reduplikácia ap.), prostriedky hláskoslovné, morfologické, slovotvorné, syntagmatické, syntaktické i kontextové prostriedky a postupy, ba i lexikálne (sémantické, napr. prenášanie významu, zhoršovanie, zlepšovanie významu, perifrastické pomenovania, frazeologické jednotky atď.).

Jazykovú expresivitu môžu však podmieňovať aj mimojazykové faktory, napr. indivíduum (individuálna, subjektívna expresivita), situácia (situačná expresivita), kontext (kontextová expresivita).

Všetky tieto fakty prispievajú k neobyčajne bohatej diferenciácii expresivity, rozširujú škálu rozmanitých odtienkov expresívnych príznakov. Hoci dnes už o existencii expresivity v jazyku nik nepochybuje, predsa okolo pojmu expresívnosť (expresivita) vládne v teoretickej literatúre veľa nejasností a chaosu. Takýto stav je zapríčinený okrem iného aj tým, že sa doteraz nik nepodobral na systematické spracovanie tejto zaujímavej a zložitej problematiky.

Jazyková expresivita sa opiera o existenciu expresívnych elementov fixovaných v jazyku, elementov, ktoré sprevádza lexikalizovaný, inherentný, konštantný expresívny príznak alebo aktuálny, kontextový, situačný, aktualizovaný expresívny príznak. Vo všeobecnosti sa táto kate-

gória chápe na pozadí binárnej jazykovej opozície: expresívnosť (expresivita) – neexpresívnosť (neexpresivita, nulový expresívny príznak, expresívna neutrálnosť, expresívna bezpríznakovosť).

Bohaté a rôznorodé sú aj postupy používané pri jazykovej expresivite (podľa Ballyho: „mechanizmus expresívneho jazyka"), kombinácia, gradácia, diferenciácia expresívnych prostriedkov, postupov atď. Nateraz nechávame tieto otázky bokom.

Všimneme si podstatu expresivity, jej vzťah k langue a k parole, jej fungovanie v jazykovom systéme a základný charakter opozície expresivita – neexpresivita.

Aktuálna je i problematika terminologická, súvisiaca s chápaním expresívnych javov. Ide napr. o diferenciáciu takých pojmov, ako je expresívny – afektívny – emocionálny, emocionálny – emotívny, expresívny – impresívny (M. Marouzeau, J. Cressot), expresivita, expresívnosť – afektivita, afektívnosť – emocionalita, emocionálnosť atď.

V teoretickej literatúre o otázkach expresivity sa jednotlivé pojmy chápali rozličným spôsobom.

Napr. veľký francúzsky lingvista a známy teoretik expresivity Ch. Bally vo svojich jazykovedných štúdiách a monografických prácach striedavo používal výrazy expresívny a afektívny. Pritom za expresívny jav považoval každý jav, ktorý sa spája s citovým vzrušením, s emóciou, s afektom. Ako vidieť, ide tu o široké chápanie expresivity ako javu nielen čisto jazykového, ale aj psychického, kladeného do protikladu s javmi logickými, racionálnymi, nocionálnymi. Ballyho chápanie a rozpracovanie expresivity na materiáli francúzštiny možno však vysvetľovať aj inakšie. Bally chápe expresivitu (resp. expresívnosť) ako jav, ktorý je členom opozície: expresívnosť – intelektuálnosť, teda ako jav, ktorý zasahuje celý jazykový systém, celé jazykové dianie (langue i parole). S tým treba súhlasiť. Nielen v minulosti, ale aj v súčasnosti sa stretávame s výčitkami na adresu Ballyho, že stotožnil, a tým v skutočnosti zúžil chápanie štylistických javov ako javov expresívnych. Podľa Ch. Ballyho expresívne javy skúma vedná disciplína, ktorú nazýva štylistikou. No Bally sám podotýka, že ide o jeho návrh na pracovný termín, pracovné označenie, ktoré možno v prípade nevyhnutnosti nahradiť vhodnejším.[1] A proti takémuto stotožneniu expresívnych a štylistických javov by bolo možné mať hodne námietok. No sám Bally osnoval svoje štylistické pozorovania a štylistický systematický opis francúzštiny na protiklade pojmov expresívny – intelektuálny, takže možno rešpektovať Sechehayovu obranu Ballyho širšieho chápania expresivity, a tým aj štylistiky a štylistických javov.[2]

---

[1] Pozri *Mechanizm ekspresywności językowej*, Stylistika Bally'ego, Warszawa 1966, 148: „Właśnie badanie tej drugiej formy ekspresywności, integralnej części systemu języka, proponowałem nazwać stylistiką. Ale nic nie stoi na przeszkodzie, by nazwać je, jeśli kto woli, inaczej."

[2] Ch. Bally, *Traité de stylistique française*, Genève – Paris 1951; tenže, *Le langage et la vie*, Zürich 1935, Ch. A. Sechehaye, *La stylistique et la linguistique théoretique*, Mélanges de linguistique offerts à M. Ferdinand de Saussure, Paris 1908, 155–187.

Iní bádatelia, napr. J. Vendryes, S. Ullmann, navrhujú hovoriť popri jazyku intelektuálnom (nocionálnom), aj o jazyku afektívnom (t. j. v užšom zmysle expresívnom) a o jazyku aktívnom (t. j. takom, ktorý obsahuje prvky vôľové). Svedčí o tom trojica termínov: le langage intellectuel, le langage affectif, le langage actif.[3]

V súčasnosti sa však javy jazykovej expresivity chápu širšie v tom zmysle, že sa do nich zahŕňa nielen emocionalita, citovosť, afektívnosť, ale i prvky a zložky vôľové. Z českých lingvistov takto chápe expresivitu v oblasti lexikálnych javov J. Zima. J. Zima sa vo svojej práci opiera hlavne o stanovisko S. Ullmanna a H. Freia. Obaja lingvisti, Ullmann aj Frei, vychádzajú z teoretických prác o expresívnych jazykových javoch Ch. Ballyho a zo znakovej teórie F. de Saussura.[4]

Trochu odlišne chápe termín expresif (expresívny) J. Marouzeau v jazykovednom terminologickom slovníku. Vysvetľuje a chápe ho na pozadí slova a v súvislosti s termínom expression (Ausdruck) ako ausdrucksvoll (t. j. výrazový, jazykovo-vyjadrovací). Na širšie chápanie slova expresívny ukazuje i výklad tohto hesla, v ktorom sa vraví, že expresívny je taký, ktorý má sprievodné znaky hodnotiace, ktorý je sprevádzaný hodnotiacim súdom (accompagné d'un jugement de valeur), hodnotením, hodnotou.

Naproti tomu termín affectif sa vysvetľuje (v tom istom slovníku) ako taký, ktorý je zamierený účinkovať na cit (franc. sensibilité, lat. affectus); pri tomto slove sa poznamenáva, že sa namiesto neho používa aj adjektívum émotif (emotívny, emocionálny). Samostatne spracúva Marouzeau i príd. meno impresívny (to sa však vzťahuje iba na hláskové javy, ako napr. spoluhlásku *f*, *s*, ktoré sú schopné samy vyjadrovať a označovať šuchot, šušťanie, fičanie ap.).[5]

Odlišne chápe Marouzeau expresivitu a afektivitu vo svojej štylistike; expresivitu ako vlastnosť hláskových javov a afektivitu ako zložku slova (popri intelektuálnej zložke), a to zložku citovú, pôsobiacu na cit, na zmyslovosť (sensibilité).[6] Marouzeau odlišuje teda expresivitu nižších a vyšších jazykových jednotiek. Expresivitu slov delí na dva druhy, na melioratívnosť a na pejoratívnosť. Sú to opäť dva protikladné druhy expresivity.

Z toho, čo sme doteraz naznačili, sa ukazuje, že obsah a rozsah pojmu expresivita sa líši podľa jednotlivých autorov, podľa aspektu, z ktorého lingvisti jazykovú expresivitu skúmajú, v akých súvislostiach, v akých jazykových plánoch ju skúmajú atď. Pomerne dosť pozornosti sa dosiaľ venovalo expresivite v oblasti zvukovej a lexikálnej, menej syntaktickej a kontextovej. Pre rozsiahlosť materiálu a teoretickej problematiky s ním súvisiacej obmedzíme sa tu iba na daktoré teoretické otázky expresivity.

Povaha, zaradenie a fungovanie kategórie expresivity

Intelektuálna zložka vyjadrovania, jazykových javov a procesov sa dáva do súvislosti s intelektuálnou činnosťou, s pojmovou, objektívnou zložkou

[3] J. Vendryes, *Le langage*, Paris 1921, 162; S. Ullmann, *Précis de sémantique française*, Berne 1952, 147 n.

[4] Porov. J. Zima, *Expresivita slova v současné češtině*, Studie lexikologická a stylistická, Praha 1961, 3 n.

[5] Porov. J. Marouzeau, *Lexique de la terminologie linguistique*, Paris 1961.

[6] Porov. J. Marouzeau, *Précis de stylistique française*, Paris 1946.

vyjadrovacích a myšlienkových procesov. Expresívna zložka, expresívny prvok vyjadrovacích prostriedkov, postupov, javov ap. sa dáva do súvisu s citovou oblasťou, so vzrušením, s citovým pohnutím, zaujatím, s hodnotiacim postojom hovoriaceho (pravda, v jazyku už zovšeobecneným, lexikalizovaným, systematizovaným).[7]

Kategória expresivity (v našom prípade jazykovej expresivity) nie je kategóriou čisto jazykovou (resp. úzko jazykovou, špeciálne jazykovou). Naznačuje to už E. Rieselová, považujúca expresívnosť (v jej terminológii emocionálnosť) za hraničnú psychologicko-štylistickú kategóriu, ktorá v nerovnakej miere prestupuje všetky oblasti jazykového vyjadrovania. Podľa Rieselovej „vystupuje" táto kategória v daktorých jazykových oblastiach v nulovom stupni, prípadne ako zámerná negácia expresivity (úradný, papierový jazyk), v publicistickom štýle sa táto kategória uplatňuje pri propagácii, agitácii, pri ironizácii, pri satire a intenzifikácii jazykového vyjadrovania, v oblasti umeleckého štýlu pri patetickom zafarbení vyjadrovania ap.[8]

Expresivita bola predmetom vedeckej konferencie v americkom meste Clarc (materiál vyšiel v zborníku *On Expressiv Language*). Na konferencii sa okrem lingvistov aktívne zúčastnili aj psychológovia, psychiatri, literárni vedci, filozofi, čo tiež svedčí o tom, že sa táto kategória nechápe ako čisto lingvistická. Materiál z tejto konferencie nám nebol prístupný (okrem recenzie zborníka v časopise Language), preto nemôžeme lepšie posúdiť, aký postoj zaujali jednotliví účastníci konferencie k expresivite. J. Adams obhajoval veľmi zaujímavý názor, že expresívne momenty sa uplatňujú i v odbornom jazyku. Dokazoval, že odborný jazyk nemá tie znaky, ktoré sa mu bežne pripisujú, napr. objektívnosť, presnosť, racionálnosť, intelektuálnosť, neosobnosť ap.[9]

Aj keď sa prikláňame k názoru, že jazyková expresivita nie je kategóriou výlučne a špecificky jazykovou, neznamená to, že expresívne javy považujeme za také, ktoré nie sú v jazyku systémové a fixované, príp. za také, ktoré sú iba náhodné.

---

[7] Porov. o tom Ch. Bally, *Mécanisme de l'expressivité linguistique*, Le langage et la vie, Zürich 1935, 111—149; poľský preklad v zborníku Stylistyka Bally'ego, Warszawa 1966, 110—149.

[8] E. Riesel, *Der Stil der deutschen Alltagsrede*, Moskva 1964, 233—304.

[9] Materiály z tejto konferencie vyšli r. 1955 a vydal ich H. Werner ako jeden zväzok edície spisov clarkovskej univerzity z odboru psychológie a príbuzných disciplín (strán 81). Na konferencii sa okrem psychológov zúčastnili lingvisti, filozofi, psychiatri, literárni vedci a i. Referát o spomenutej konferencii priniesol časopis Language (zv. 31, č. 4, časť 1, 1955, str. 543—549) — referoval R. W. Brown z Harvardskej univerzity. Zaujali ho tieto okruhy otázok: 1. používanie metafory pri opise osoby; 2. expresívne aspekty vedeckého jazyka; 3. expresívne aspekty politického jazyka. Predmetom živej diskusie bol najmä druhý okruh, a to vzťah vedeckého a expresívneho jazyka. Referent J. Adams totiž dokazoval na textoch zo psychologickej odbornej literatúry, že vedecký jazyk nemá tie znaky, ktoré sa mu bežne pripisujú: objektívnosť, presnosť, racionálnosť (intelektuálnosť), neosobnosť, literárnosť, relatívna bezfarebnosť, ale že je: subjektívny, nepresný, emocionálny, osobný, obrazný a relatívne farebný.

Preto uznávame, že naďalej bude potrebné pri výskume jazykovej expresivity uplatňovať aspekt psychologický, estetický, sociologický, etnologický, filozofický, komparatistický, genetický, aspekt vývinový ap. Americká konferencia v Clarcu, ktorá sa organizovala na báze spolupráce viacerých vedných disciplín a mala názov *On Expressiv Language Behavior,* svedčí o tom, že hlbšie poznanie tejto zložitej kategórie je možné iba za spolupráce všetkých zainteresovaných vedných odborov.

Dnes už jazykoveda nemôže obmedzovať výskum expresivity na sémantiku, lexikológiu alebo štylistiku. Pravda, i v spomínaných disciplínach treba v jednotlivých národných jazykoch — aktuálne je to aj v slovenčine — urobiť základný výskum expresívnych javov a prostriedkov.

Vzťah expresivity k langue a k parole

Ch. Bally, ktorý považoval afektívnosť za prirodzený a bezprostredný prejav subjektívnych foriem ľudského *myslenia* (! — podčiarkla M. I.-Š.), za taký prejav, ktorý nerozlučne súvisí s našimi zážitkami, túžbami, vôľou a hodnotením, hovorí, že možno pomerne jednoducho definovať expresívny jazyk. Citujeme Ballyho definíciu expresívneho javu, faktu podľa poľského prekladu, ktorý máme k dispozícii: „ekspresywny jest każdy fakt językowy, który kojarzy się z jakimś wzruszeniem".[10]

Detailným pozorovaním prejavov expresivity dochádza Bally k trom zdrojom a súčasne k trom typom jazykovej expresivity. K prvému zdroju expresívnosti patrí jazyk sám — ide o tie jazykové prostriedky, ktoré majú konštantné expresívne zafarbenie samy osebe. Druhým prameňom expresívnosti vyjadrovania môže byť hovoriaci, ak sa expresivita vyjadrovania viaže na osobu, na indivíduum, ktoré svojím zjavom, špeciálnym spôsobom hovorenia, gestikuláciou, mimikou, melódiou, artikuláciou atď. dodáva jazykovému prejavu expresívny ráz. V tomto prípade ide o individuálnu expresivitu. Napokon tretím zdrojom expresívnosti (tiež mimojazykovým — ako predchádzajúci prípad, t. j. indivíduum) je situácia. Tu ide o situačnú expresivitu, ktorá sa odráža na jazykovom vyjadrení, na jazykovom prejave, na expresívnom charaktere jazykových prostriedkov. Sem by bolo možné podľa našej mienky zaradiť i kontextovú expresivitu, čo z Ballyho konštatovaní logicky vyplýva, ale Bally ju na danom mieste nespomína.[11]

Rozlišovaním týchto troch druhov alebo prameňov expresivity (podľa Ballyho troch pojmov expresívnosti) chce Bally uniknúť chybám pri postihnutí podstaty expresívneho jazyka, pretože nerozlišovaním sa typy

[10] Porov. Ch. Bally, *Méchanisme...*, 110.
[11] Porov. Ch. Bally, *Méchanisme...*, 110—111.

pletú a sťažujú výskum expresivity. Vychádzajúc zo saussurovskej dichotómie langue — parole, snaží sa Bally pozitívne postihnúť tie črty expresívneho jazyka, ktoré sa mu na základe tejto podnetnej dichotómie núkajú. Kým prvý Ballyho typ je fixovaný v jazykovom systéme a je konštitutívnym prvkom jazykovej štruktúry, a v dôsledku toho ide tu o zaradenie do oblasti langue, druhý a tretí typ Ballyho expresivity patrí jasne do oblasti parole. Zrejmá je však aj vzájomná nerozlučná súvislosť všetkých troch typov expresivity.

Základná opozícia jazyka a myslenia, jazykovo-nepojmových a pojmových elementov v jazykovom materiáli je pre Ballyho východiskom pri zisťovaní podstaty a charakteru expresívneho jazyka. Kategóriu expresívnosti chápe v jazyku ako prirodzenú opozíciu k pojmovosti (k intelektuálnosti, k neexpresívnosti). Kým mnohí bádatelia — lingvisti i nelingvisti — na túto opozíciu zabúdajú, Bally správne postrehol, že mnohé jazykové a štylistické javy by nebolo jednoducho možné bez tejto jazykovej dichotómie a protikladu vysvetliť.

Pravda, iná je otázka, či z filozofického hľadiska obstojí Ballyho pojem „emocionálne myslenie", ktorý vlastne v jeho teórii podmieňuje vznik a existenciu emocionálneho, expresívneho jazyka. Skrátka, vyzerá to tak, že dichotómia v oblasti myslenia: *intelektuálne myslenie — emocionálne myslenie* priamo podmieňuje dichotómiu v jazyku: *intelektuálny jazyk — expresívny jazyk*. Na druhej strane Bally správne vidí rozpor medzi myslením a jazykom, keď konštatuje, že nie všetko, čo je v myslení, je aj v jazyku a naopak. Tu, v tomto bode možno vidieť z logickej stránky vari určitú slabinu Ballyho teórie: na jednej strane vidí antinómiu medzi myslením a jazykom, medzi faktami myslenia a faktami jazyka, no na druhej strane akoby si vypomáhal pri zdôvodňovaní existencie „expresívneho jazyka" existenciou „expresívneho, emocionálneho myslenia". V skutočnosti to súvisí so širokým Ballyho chápaním pojmu i oblasti myslenia. Do oblasti myslenia zahrnuje vo všeobecnosti aj sféru citovú, vôľovú, zážitkovú. Ch. Bally predniesol tieto svoje názory r. 1925 v Société de Philosophie de Genève (vyšlo v Le langage et la vie 1935) v prednáške pod názvom *Mécanisme de l'expressivité linguistique* (Mechanizmus jazykovej expresívnosti).[12] No ešte predtým rozpracoval Bally svoju štylistiku *Traité de stylistique française I, II* na opozícii expresívnosť — intelektuálnosť a systematickému pozorovaniu expresivity venoval pozornosť i v článku *L'étude systématique des moyens d'expression* (Neuere Sprachen 19).

O Ballyho výsledky sa opierajú mnohí jazykovedci, medzi nimi aj J. Vendryes v diele *Le langage* (Paris 1921), ktorý vo štvrtej kapitole venuje pozornosť expresívnemu jazyku. Stavia ho do protikladu k jazyku lo-

[12] Porov. Ch. Bally, *Méchanisme...*, 113.

gickému (le langage logique). I keď mnohí lingvisti pracujú s pojmom expresívny jazyk, sporné je podľa nás práve členenie jazyka na intelektuálny a expresívny. Pripúšťame toto členenie len ako pomocné, pracovné. (V inej štúdii ukážeme, ako fungujú v jazyku také javy, ako expresívny príznak, expresívna hodnota, expresívny prvok, prostriedok, postup ap.) Vendryes uvádza, že rozdiely medzi oboma jazykmi (logickým a expresívnym) sú podmienené hlavne rozdielnymi prostriedkami lexikálnymi a syntaktickými. Okrem toho Vendryes spomína aj jazyk gramatický, podmienený gramatickými kategóriami, pri ktorých vzniku a konštitúcii sa zúčastňujú práve tak elementy a momenty logické, ako aj expresívne. Teda expresívny (afektívny) jazyk je podľa Vendryesa prirodzeným javom, pričom sa Vendryes odvoláva na G. von Gabelentza, ktorý hlása, že jazyk slúži nielen na vyjadrenie, označenie vecí a vzťahov medzi nimi, ale i na vyjadrenie hovoriaceho samého, na vyjadrenie postojov, hodnotenia vzťahov medzi vecami, javmi. Práve na toto vyjadrovanie slúži expresívny jazyk. Bázu tohto rozlišovania tvorí opozícia: *l'élément logique — l'élément affectif.*[13]

Na zdôvodňovanie a na charakteristiku javov jazykovej expresivity sa používajú práve tak fakty jazykové, objektívne, ako aj mimojazykové, objektívne i subjektívne. Veľkú zásluhu na systematickom rozpracovaní kategórie jazykovej expresivity má pozitivistická sociologická škola francúzska, Bally, Sechehaye, Vendryes a jej nasledovníci, ako aj nemecká filozoficko-psychologicko-lexikologická škola, napr. Erdmann, Kronasser, Weisgerber, ruskí i iní jazykovedci.[14]

Uznávame teda, že kategória expresívnosti (ako heterogénna a vnútorne bohato členená) patrí tak do oblasti langue, ako aj do oblasti parole. Pravda, kvalitatívny i kvantitatívny vzťah k langue a k parole (k jazyku a k reči) sa bude diferencovať podľa toho, o aký expresívny jav, fakt (z ktorej jazykovej roviny, jazykového plánu) pôjde. Danú problematiku treba teda skúmať v celej šírke, a to v oblasti langue i parole.

Expresívnosť ako člen opozície

Ako sme videli z teoretickej analýzy expresivity v Ballyho prácach, expresívnosť je prirodzeným javom a má podobne ako iné jazykové javy

[13] J. Vendryes, *Le langage,* Paris 1921, 162—183; o opozícii logický — afektívny pozri na str. 163. O charaktere gramatického jazyka Vendryes konštatuje toto: „Le langage grammatical logiquement organisé n'est en effet jamais indépendant du langage affectif" (176).

[14] Porov. napr. K. O. Erdmann, *Die Bedeutung des Wortes,* Lepzig 1922; H. Kronasser, *Handbuch der Semasiologie,* Heidelberg 1952; L. Weisgerber, *Muttersprache und Geistesbildung,* Göttingen 1929; L. A. Bulachovskij, *Vvedenije v jazykoznanije II,* Moskva 1953; V. A. Zvegincev, *Semasiologija,* Moskva 1957; A. M. Peškovskij, *Izbrannyje trudy,* Moskva 1959, 177 n.

charakter opozičného javu. Podľa Ballyho celým jazykovým systémom (od hláskového, zvukového systému až po kontextový, štylistický systém) prestupuje expresivita ako protiklad ku kategórii intelektuálnosti. Oproti expresivite stojí teda intelektuálnosť, nocionálnosť, čiže expresivita sa chápe vždy v protiklade k intelektuálnosti.

Podľa Vendryesa ide o opozíciu logickosť — afektívnosť, podľa E. Stankiewicza (a iných) ide tu o protiklad expresívnosť — neexpresívnosť, t. j. emocionálna neutrálnosť, emocionálna bezpríznakovosť. Stankiewicz navrhuje skúmať expresivitu ako vlastnosť expresívnych elementov jazyka vo vzťahu k dištinktívnym a redundantným elementom jazyka.[15]

Uvedieme najbežnejšie opozície, aké sa v súvislosti s expresívnosťou v doterajšej odbornej literatúre vyskytujú:

1. expresívnosť (afektívnosť) — logickosť (Vendryes);
2. expresívnosť — intelektuálnosť, nocionálnosť (Bally); v teórii Ballyho dochádza súčasne k stotožneniu pojmov, resp. kategórií: expressif (stylistique) — intellectuel;
3. expresívny — impresívny (Cressot, Marouzeau);[16]
4. expresívny — nonexpresívny (Stankiewicz);
5. expresívny — štylisticky neutrálny, bezpríznakový (Achmanovová).[17]

Protiklad expresívny — štylisticky neutrálny nadväzuje na tradíciu ballyovskej štylistickej teórie, no nemožno ho prijať, pretože štylistickú neutrálnosť, bezpríznakovosť treba chápať v protiklade k štylistickej príznakovosti. Štylistická príznakovosť sa totiž nemôže redukovať iba na expresívnosť. Štylistický príznak expresívnosti je iba jeden z radu možných štylistických príznakov. Štylistická príznakovosť môže byť závislá od rozličných štylistických javov, ako napr. odbornosť, estetickosť, mennosť, metaforickosť atď.

V prípade expresivity treba za najvhodnejšiu považovať opozíciu: expresívnosť — neexpresívnosť, alebo: expresívna príznakovosť, resp. neutrálnosť.

Tým, že sme načrtli najvšeobecnejšiu teoretickú problematiku expresivity (expresívnosti), nechceme vôbec povedať, že je dostatočne a detailne rozpracovaná. Sme na začiatku výskumov nielen u nás, ale aj v zahraničnej

---

[15] Porov. E. Stankiewicz, tézy v zborníku Style in Language, New York — London 1960, 96—97: „The expressive elements cannot be studied outside of their relation to the distinctive and redundant elements of language. They must also be considered with relation to other styles, which are emotionally neutral."

[16] M. Cressot, *Le style et ses techniques*, Paris 1947, 7 n.; J. Marouzeau, *Précis de stylistique française*, 31—32. P. Guiraud, *La stylistique*, Paris 1963, uznáva tri hodnoty: nocionálnu, expresívnu a impresívnu (47 n.). Posledné dve hodnoty tvoria štylistickú hodnotu. Ide teda v skutočnosti nie o dvojicu, ale o trojicu usúvzťažnených pojmov.

[17] O. S. Achmanova„ *Slovaŕ lingvističeskich terminov*, Moskva 1966, 523-524.

literatúre (lingvistickej, lexikologickej, sociologickej, logickej, filozofickej atď.).

Hoci uznávame existenciu a fungovanie kategórie expresivity, jej heterogénny charakter, nezdá sa nám opodstatnené uznávať za samostatnú kategóriu expresívny jazyk (v opozícii k logickému alebo intelektuálnemu jazyku). Táto opozícia je podľa nás iba pomocná a vychádza z opozícií nižšieho radu. V našej lingvistickej literatúre sa tento pojem s ohľadom na tradíciu teórie funkčnej štylistiky nahrádza štylistickými termínmi, označujúcimi kategórie z približne rovnakej štylistickej roviny: odborný štýl, hovorový štýl atď. K tejto problematike sa v budúcnosti vrátime.

A už vari vôbec nemusíme zdôrazňovať potrebu parciálneho i komplexného, systematického výskumu expresivity.

Jozef Mistrík

MERANIE ZROZUMITEĽNOSTI PREHOVORU

1. Základnou funkciou jazyka je umožňovať čo najpresnejšie a najrýchlejšie komunikovanie informácií. Aby jazyk bol schopný túto funkciu vykonávať spoľahlivo, treba pri výstavbe konkrétneho prehovoru vyberať z jeho inventára najpriliehavejšie prostriedky. Adekvátnosť použitých prostriedkov sa prejaví až pri percepcii reči. Prerušovanie prejavu a vracanie sa pri čítaní, rovnako ako torzovité vnímanie pri počúvaní, signalizujú „poruchy" na ceste od podávateľa k prijímateľovi, nedorozumenie, zapríčinené neadekvátnosťou výrazu. Komunikačný proces sa spomaľuje, trhá, komunikovaný obsah sa stáva nezrozumiteľným, jazyk neplní svoju základnú úlohu, chýba mu požadovaný stupeň zrozumiteľnosti.

Možno však o stupni zrozumiteľnosti jazykového prejavu hovoriť objektívne, keď okrem jazyka sú v procese komunikácie značnou mierou zainteresovaní ďalší dvaja závažní činitelia — podávateľ a prijímateľ? Isteže pohotovosť vnímať cudzí prejav je individuálna (ako individuálny je aj každý prehovor), závisí od znalosti veci, od situácie, od intelektuálnej vyspelosti autora či adresáta atď. Avšak to nijako neprekáža tomu, aby texty ako také, izolované od situácie, mohli sa objektívne posúdiť z hľadiska ich náročnosti. O každom prejave možno povedať, že je relatívne ťažší alebo ľahší, že je pre čitateľa náročný alebo prístupný. Takéto intuitívne nadobudnuté názory možno doložiť exaktnými údajmi. Pravda, s výhradou, že pri každom kvantifikačnom postupe sa ráta s možnosťou

takmer povinnej odchýlky (pretože ide o jazyk) a že číselný údaj slúži buď ako verifikátor alebo ako signál, no nie ako jediný a konečný kvalifikátor javu.

2. Skúmanie zrozumiteľnosti (v čítanom prejave čitateľnosti) prejavu je, pokiaľ nám je to z literatúry známe, také staré, ako existuje prvý frekvenčný slovník.

Autor tohto slovníka, F. W. Kaeding[1] sa prvý pokúsil o hľadanie kritérií zrozumiteľnosti textu. Najviacej pozornosti tejto otázke venovali Američania. Zo známejších je to najmä M. V. Bear[2], ktorý podobne ako Nemec F. W. Kaeding za základného faktora vplývajúceho na zrozumiteľnosť reči pokladal dĺžku a frekvenciu slova. To bolo v čase, keď už bol vyšiel najstarší anglický frekvenčný slovník od L. P. Ayresa[3], zacielený na potreby pedagógov a jazykovedcov. O vtedajšom úsilí hľadať parametre zrozumiteľnosti textu svedčí už sám názov Ayresovej práce *(Measuring Scale for Ability in Spelling).* Ale nie tento, z malého súboru (368 000 slov) spracovaný slovník, lež najpopulárnejší a aj najdôkladnejší anglický frekvenčný slovník E. T. Thorndika[4] (v 1. vydaní zo súboru 4 565 000 slov) sa stal podkladom prvých prehĺbenejších prác venovaných meraniu zrozumiteľnosti reči. Tak B. A. Lively a S. L. Presseyom, ako aj E. Dalle s J. Challom (prví dvaja v roku 1923, druhí dvaja r. 1948) založili svoj výskum na výsledkoch zistených E. T. Thorndikom a publikovaných roku 1921. Zaujímavejšia a širšie koncipovaná je spoločná práca D. G. Petersona a M. A. Tinkera[5], ktorí okrem základnej dĺžky slova ako ďalší faktor pri meraní priberajú aj dĺžku vety v slovách, ďalej počet afixov v texte, a všímajú si aj vplyv grafiky na čitateľnosť popísaného prejavu. Ako pedagóg-elementarista skúma čitateľnosť textu W. S. Gray[6]. Jeho prístup k otázke je pedagogicko-psychologický, s užším zacielením. Dovtedy známe lingvistické kritériá nerozšíril, lebo jeho práca nemala teoretický charakter. Monograficky široko v osobitnej knižnej publikácii rozpracoval problematiku zrozumiteľnosti Američan G. R. Klare[7]. V jeho knihe je zoznam 482 známych prác týkajúcich sa otázky merania zrozumiteľnosti textu. Sám však otáva pri tých istých faktoroch zrozumiteľnosti (podoba slova a vety) ako jeho predchodcovia.

Na koniec sme nechali práce R. Flescha[8], ktoré sa v plnom rozsahu — aj napriek istým výhradám — stali podkladom pozoruhodnej práce poľského jazykovedca W. Pisareka[9], pracovne orientovaného na jazykovo-štylistický vý-

---

[1] F. W. Kaeding, *Häufigkeitswörterbuch der deutschen Sprache,* Steglitz 1898.
[2] M. V. Bear, *The Lenght of Word as an Index of Difficulty in Silent Reading,* Chicago 1927.
[3] L. P. Ayres, *A Measuring Scale for Ability in Spelling,* New York 1915.
[4] E. T. Thorndike, *The Teache's Word Book,* New York 1921.
[5] D. G. Peterson — M. A. Tinker, *How to Make Type Readable,* New York 1940.
[6] W. S. Gray, *Progress in the Study of Readability,* Elementary School Journal 1947, str. 491—499.
[7] G. R. Klare, *The Measurment of Readability,* The Iowa State 1963, University Press.
[8] R. Flesch, *The Art of Readable Writing,* New York 1962; *How to Write, Speak and Think More Effectively,* New York 1960.
[9] W. Pisarek, *Recepty na zrozumiałość wypowedzi,* Zeszyty prasoznawcze, Krakov 1966, č. 2—3, str. 38 n.

skum poľskej tlače. W. Pisarek vo svojej štúdii hovorí, že vlastne o iné práce sa nateraz ani nemôže oprieť, lebo predpokladajú existenciu národného frekvenčného slovníka, a taký ešte Poliaci nemajú. R. Flesch vlastnú frekvenciu slova za faktor zrozumiteľnosti nepokladá. W. Pisarek si nestavia cieľ hľadať sám metódu na meranie zrozumiteľnosti, ale vychádzajúc zo známych amerických metód, najmä z Fleschovej, dáva rady, ako štylizovať (novinársky prejav), aby text bol čo najzrozumiteľnejší. Jeho tri hlavné rady, uvádzané v závere jeho práce, sú: 1. písať konkrétne, 2. vyhýbať sa cudzím slovám, 3. používať krátke vety.

Autori všetkých spomínaných prác sa vcelku zhodujú v tom, že pokladajú za významnú dĺžku alebo aj frekvenciu slova a dĺžku vety. Ani v jednej z týchto a ďalších, necitovaných prácach sme sa nestretli s tým, že by autor bol vzal do úvahy vplyv kontextu na zrozumiteľnosť reči. Zatiaľ však, ako ukážeme ďalej, faktory zrozumiteľnosti reči nemôžu nepochádzať zo všetkých troch podľa veľkosti rozdielnych rovín: z roviny slova, vety i kontextu.

3.0. Pre teoretickú štylistiku pokladáme za veľmi významné poznať faktory, na základe ktorých by bolo možné zhodnotiť konkrétny text stupnicou s krajnými pólmi zrozumiteľný — nezrozumiteľný. Na základe mnohých experimentov s konkrétnymi textami sme formulovali vzorec na vypočítanie zrozumiteľnosti textu (v doterajšej odbornej literatúre označovanej ako *R*, t. j. readability čiže čitateľnosť). V priebehu prípravných prác sme sledovali, aby obsah tohto vzorca bol v súlade s obsahom štýlotvorného aktu (to ako teoretický postulát), a aj to, aby výpočtová technika rozsahom i náročnosťou zodpovedala účelu.

3.1. Relatívny stupeň zrozumiteľnosti textu *(R)* sa môže objektívne zistiť z každého jazykového fixovaného prejavu. Zvláštnosťou sú umelecké texty. Tam je situácia odlišná, lebo 1. jazykové prostriedky, ako jediné oporné body pri určovaní zrozumiteľnosti, sa tu využívajú aj ako estetizujúce prvky a v kontexte sa prvé — nazvime ich informačnými — od druhých, estetických, prakticky oddeliť nedajú, 2. stupeň zrozumiteľnosti umeleckého jazykového prejavu pri štylistickej analýze k jeho umeleckosti nič nepovie. A tak, aj keď nevylučujeme meranie zrozumiteľnosti aspoň mikrotextov v umeleckých dielach, predsa len je to typologická metóda čisto dorozumievacích prejavov.

Zisťovanie zrozumiteľnosti na veľkých textových plochách je prakticky neúčelné a prácne. Ale aj nadbytočné. Pre tento cieľ stačí použiť istý reprezentatívny súbor. Experimentovaním sme zistili, že vôbec nezáleží na tom, z ktorej vnútornej časti prejavu sa takýto súbor vezme, lebo odchýlka takmer nikdy neprekročí $\pm 5\,\%$ zisteného číselného údaja. Odlišnejšie sú koncipované rámcové časti útvarov, lebo sú syntakticky koncíznejšie, lexikálne abstraktnejšie a tematicky bohatšie ako vnútorné časti. A to sú práve

základné faktory zrozumiteľnosti. Pravda, ani medzi stupňom zrozumiteľnosti rámcových a vnútorných častí v tom istom útvare a u toho istého autora nedosahujú odchýlky ± 10 %. Všeobecne však platí, že čitateľnosť (readability) je priamoúmerná rozsahu útvaru: čím je útvar väčší, tým vyššie je zistené *R* a naopak.

3.2.1. Na zrozumiteľnosť prehovoru vplýva niekoľko činiteľov.

Jedným zo základných je zložitosť vyjadrovanej myšlienky. Čím je myšlienka zložitejšia, tým zložitejšie — a v dôsledku toho aj rozsahove väčšie — sú vety, ktoré sa pri komunikovaní použili. Zložitosť oznamovanej myšlienky je v nepriamom pomere k zrozumiteľnosti prejavu. Formálnym signálom je tu dĺžka vety. Pri formalizovaní zrozumiteľnosti (*R*) berieme do úvahy priemernú dĺžku vety reprezentatívneho súboru. Vypočítame ju pomocou známeho vzorca

$$\bar{x} = \frac{\Sigma x}{n}$$

alebo pomocou vzorca pre vážený aritmetický priemer

$$\bar{x} = \frac{\Sigma x_i n_i}{\Sigma n_i}.$$

V našom vzorci pre vypočítanie *R* budeme priemernú dĺžku vety ($\bar{x}$) označovať λ_v. Pokusy s určovaním stupňa *R* ukázali, že na tento cieľ celkom vystačíme s prvým, jednoduchším vzorcom. Údaj možno zaokrúhliť na celé číslo.

3.2.2. Ďalším základným činiteľom vplývajúcim na zrozumiteľnosť prejavu je pojmová, terminologická náročnosť. Čím je téma exkluzívnejšia a vzdialenejšia od tém bežného spoločenského styku, tým slovník použitý pri jej spracúvaní je — ako nezvyklý — ťažší. Exkluzívne, zriedkavé a pojmovo náročné slová majú spoločnú fyzickú vlastnosť: sú v priemere dlhšie. A tak dĺžka slova je signálom naznačujúcim pojmovú náročnosť slova, resp. priemerná dĺžka slova signálom naznačujúcim pojmovú náročnosť textu.

Túto tézu doložíme údajmi z práce *Frekvencia slov v slovenčine* (v tlači). Najfrekventovanejších 30 slov v slovenčine má slabikový priemer 1,16, ďalších 30 slov má priemer 1,53; v 145. tridsiatke je priemer 2,5 a v 280. tridsiatke je priemer až vyše 3,0. Teoretický zistený priemer v slovenčine je 2,3. V nemeckom Kaedingovom slovníku najfrekventovanejších 30 slov má slabikový priemer 1,03, ďalších 30 slov má priemer 1,33, v 145. tridsiatke je priemer 2,86 atď. Čím je teda slovo v jazykovej praxi vzácnejšie, tým je dlhšie. Súvislosť pojmovej náročnosti textu s priemernou jazykovou dĺžkou sme obšírnejšie dokazovali už aj na inom mieste.[10] Pre naše potreby budeme na označovanie dĺžky slova používať údaj o priemernom počte slabík, ktorý vyrátame rovnako ako priemernú dĺžku vety. Konečný výsledok nijako neskreslí to, či neslabičné predložky sa budú rátať za jednoslabičné, alebo nie. V našich výpočtoch ich pokladáme za jednoslabičné slová.

Priemerná dĺžka slova však nehovorí iba o pojmovej náročnosti alebo o exkluzívnosti témy, lež aj o štruktúre textu. Teoretické texty sú príznačné hypertrofiou mien oproti atrofii slovies a pomocných slov. V ľahších konverzačných,

[10] J. Mistrík, *Dĺžka slova a štylistická štruktúra textu*, Jazykovedný časopis 17, 1966, 113—120.

populárnych a detských prejavoch sa uplatňujú protichodné tendencie. A pomocné slová i slovesá sú v priemere kratšie ako substantíva a adjektíva. Tak potom údaj o dĺžke slova implikuje „svedectvá" o náročnosti textu z dvoch strán a pri zisťovaní zrozumiteľnosti je veľmi dôležitý.

Medzi priemernou dĺžkou slova je očividná konkordancia. Pri určovaní R ich nemožno sčítať, lebo nemajú spoločného menovateľa, a ani jedného z nich vynechať, lebo tu ide skôr o konkordanciu tendencií, nie však o vzájomnú závislosť. Z toho dôvodu sa zisťuje ich súčin, a nie súčet alebo rozdiel, ako v prácach E. Dalla — J. Challa alebo R. Flescha. V našom vzorci pre vypočítanie R budeme priemernú dĺžku slova označovať λ_s. Pokusy s určovaním stupňa R ukázali, že na tento cieľ vystačíme s údajom zaokrúhleným na jedno desatinné miesto. Pomer veličín R a λ_s, obdobne ako aj R a λ_v je nepriamy.

3.2.3. Ďalším základným činiteľom vplývajúcim na zrozumiteľnosť prejavu je index opakovania (iterácie) slova. Je zaujímavé, že ani v jednej z doterajších prác venovaných skúmaniu a meraniu zrozumiteľnosti reči sa s týmto činiteľom neráta. A predsa opakovanie slova v konkrétnom texte je závažným momentom pre jeho zrozumiteľnosť. Tu však nemáme na mysli frekvenciu slova vo všeobecnosti, ktorá je zachytená jeho miestom vo frekvenčnom slovníku. S tou totiž americkí bádatelia pracujú. V tom zmysle, ako ju pri výpočte uplatňujú napríklad B. A. Lively a S. L. Pressy, F. W. Kaeding, N. A. Rubakin, E. Dale a J. Chall, M. V. Bear a iní, ju zahrnujeme do údaja o dĺžke slova; a uplatňovať ju vo výpočte ešte raz, hoci zahrnutú do iného faktora (napríklad do faktora „frekvencia"), pokladáme za nesprávne. Nám teda pri indexe opakovania nejde o všeobecnú frekvenciu, ale o frekvenciu slova v konkrétnom texte, vyjadrenú v údaji index opakovania (iterácie).

Index opakovania (I_i) je ukazovateľom bohatosti slovníka (L) v konkrétnom prejave a vyjadruje, aká je priemerná opakovateľnosť slova. Opakovanie slova závisí od štýlu (v konverzačných, v detských alebo náučných prejavoch sa opakuje častejšie, v publicistických zriedkavejšie), od slohového postupu (v monografickom výklade je index opakovania vyšší ako napríklad v informácii alebo v opise), od slohového útvaru atď. Ale index opakovania (resp. frekvencia) slova v konkrétnom, tematicky vyhranenom texte sa nemusí zhodovať s frekvenciou uvádzanou vo frekvenčných slovníkoch spracovaných z rôznorodého reprezentatívneho súboru. Napríklad slovo *tranzistor* je vo frekvenčnom slovníku slovenčiny na 9181. mieste s priemernou frekvenciou 3, avšak v konkrétnom texte hovoriacom o tranzistoroch by mohlo byť hoci na 1. mieste s pomerne vysokým indexom opakovania. Index opakovania je ukazovateľom prediktability: čím je vyšší, tým vyššia je prediktabilita. No a so stúpajúcou prediktabilitou zákonite rastie zrozumiteľnosť textu. Pri prvom stretnutí sa so zriedkavejším slovom spomalí tempo percepcie, ale pri opakovaných stretaniach sa spomaľovanie zmenšuje, až úplne stráca. Index opakovania (I_i) sa vypočíta z pomeru celkového počtu kontextových jednotiek (N) a použitého slovníka (L)[11] takto:

$$I_i = \frac{N}{L}.$$

Index opakovania závisí vo veľkej miere od dĺžky skúmaného textu, lebo čím

[11] N je celkový počet slov v skúmanom texte bez zreteľa na to, či sa niektoré z nich opakuje. L je počet tých slov, ktoré sa zo slovníka vybrali na skoncipovanie prejavu; niektoré z nich sa, pravdaže, objavujú v texte viackrát a niektoré iba raz.

je text rozsiahlejší, tým sa slovo vyskytne viac ráz. Krivka zaznačujúca tendenciu opakovania slov v texte má logaritmickú podobu. Čím sa slovo opakuje častejšie (N v priemere k L je väčšie), tým je I_i vyšší. A čím sa slová v texte opakujú častejšie (čím vyšší je I_i), tým je text čitateľnejší, ľahší.

3.2.4. Veličiny I_i a R sú priamoúmerné, zatiaľ čo veličiny λ_v a R i λ_s a R sú nepriamoúmerné. Čím vyššie je λ_v a λ_s, tým menšie je R. Zistený podiel súčinu dvoch λ a I_i je nepriamoúmerný R, a preto jeho hodnotu treba odčítať od pevne stanoveného čísla. Pokusmi aj s extrémnymi textami sme zistili, že podiel súčinu oboch λ a I_i sa pohybuje od 5 do 40. Z toho dôvodu stačí, ak sa podiel odpočíta od 50. A tak náš vzorec na vyrátanie zrozumiteľnosti textu bude znieť:

$$R = 50 - \frac{\lambda_v \cdot \lambda_s}{I_i}.$$

Pokusy ukázali, že reprezentatívny súbor nemusí presahovať 300 kontextových jednotiek. Ak by však presiahol, zväčšil by sa zákonite I_i, a tak by konečný výsledok bol o niečo vyšší, čo je však logické, lebo ako rastie percipovaný text, tak rastie i jeho zrozumiteľnosť. Logaritmická zákonitosť v narastaní zrozumiteľnosti hovorí, že po prečítaní asi 20 000 slov z toho istého textu (asi 100 strojom písaných strán) sa index zrozumiteľnosti ustáli.

3.2.5. Správnosť zisteného vzorca sme verifikovali pomocou niekoľkých náročnosťou zhodných i celkom odlišných textov. Zisťovali sme 2 texty z prózy pre deti, 2 texty z publicistického štýlu, 7 náučno-vedeckých textov a výsledky sme porovnávali.

Z detskej prózy sme vzali úryvky zo začiatočných kapitol týchto kníh: J. Ďuríčková, Danka a Janka (pre deti od 7 rokov); E. Gašparová, Ahoj, prvá trieda (pre deti od 6 rokov). Na základe zistených podkladov z knihy Ďuríčkovej ($\lambda_v = 7$, $\lambda_s = 1{,}5$, $N = 300$, $L = 158$) sme zistili, že R v tejto knihe je 44,5. Na základe východiskových údajov z knihy Gašparovej ($\lambda_v = 8$, $\lambda_s = 1{,}7$, $N = 300$, $L = 128$) sme zistili, že $R = 44{,}1$.

Z publicistického štýlu sme vzali tieto texty: denník Práca z 15. 11. 1967, str. 2, zprávy uvádzané pod titulkom Zo sveta; Roľnícke noviny z 2. 11. 1967, str. 2, zprávy uvádzané pod titulkom Svetom. Na základe východiskových údajov z Práce ($\lambda_v = 13$, $\lambda_s = 2{,}6$, $N = 300$, $L = 239$) sme zistili, že $R = 24$. Z východiskových údajov v denníku Roľnícke noviny (($\lambda_v = 14$, $\lambda_s = 2{,}6$, $N = 300$, $L = 235$) sme zistili, že $R = 22$.

Z náučno-vedeckých textov sme na porovnanie vzali úryvky autorov akademickej *Morfológie slovenského jazyka* (okrem L. Dvonča, ktorého texty tu majú špeciálnu podobu): G. Horák str. 430, F. Miko str. 69, J. Mistrík str. 746, J. Oravec str. 233, J. Ružička str. 21, M. Urbančok str. 807. R u jednotlivých autorov bolo: H = 29, Mo = 30,1, Ms = 31,6 O = 29, R = 31,1, U = 31,5. Rozdiely sú tu dané iba počtom citovaných slov a pri zisťovaní R sú absolútne zanedbateľné. Priemerné $R = 30{,}6$ čiže 30.

Pomerne nízky index zrozumiteľnosti sme zistili v článku M. Hamadu, uverejnenom v Kultúrnom živote z 27. 11. 1967 (Človek v básnickom slove). Na základe zistených podkladov ($\lambda_v = 23$, $\lambda_s = 2{,}5$, $N = 300$, $L = 174$) vychádza hodnota R iba 16,2.

Pri formalizácii textu i pri počítaní jeho zrozumiteľnosti treba rozhodne pripustiť odchýlku $\pm 10\,\%$ a konečne R zaokrúhľovať na celé čísla, i keď sme v našich prípadoch kvôli verifikácii nezaokrúhľovali. Pri zaokrúhľovaní a pripúšťaní odchýlky $\pm 10\,\%$ vychádza, že zrozumiteľnosť náhodne vybraných tex-

tov z jednotlivých štýlov je absolútne zhodná. Empiricky a pomocou zbežných približných výpočtov sme zistili, že zrozumiteľnosť odborných prejavov slovenských jazykovedcov sa pohybuje okolo 30 — vzácne jednotne. Domnievame sa, že prototypným štýlom je štýl článkov Slovenskej reči. Ním sú písané nielen vedecké monografie, ale — a to nie je v tejto súvislosti kladný jav — aj všetky tzv. populárne i tzv. čisto vedecké články.

3.2.6. Isté korekcie vo výsledkoch by sa mohli uplatniť, keby sa brali do úvahy aj vedľajšie faktory zrozumiteľnosti. Máme na mysli hlavne zváženie faktografických údajov, zn. F (presné čísla a neapelové vlastné mená), a zváženie hĺbky syntaktickej štruktúry, zn. C (rozlíšenie počtu koordinatívnych syntagiem od počtu determinatívnych syntagiem). Korekcie by sa mohli uskutočniť násobením pomocou indexu opakovania takýchto prvkov. Pritom F by sa zistilo spočítaním všetkých F-údajov v texte a C by sa zistilo spočítaním všetkých podraďovacích spojok v texte. Vzorec by mal potom takúto podobu:

$$R = 50 - \left[\left(\frac{\lambda_v \cdot \lambda_s}{l_i}\right)\left(1 + \frac{N}{F}\right)\left(1 + \frac{C}{N}\right)\right].$$

Užitočné by to mohlo byť napríklad pri špeciálnom zisťovaní R v informačných (novinárskych) textoch, ale celkový výsledok by to upravilo — ako sme to už overili na konkrétnych príkladoch — o menšie percento, než je dovolená odchýlka.

3.2.7. Empiricky sme zistili, že texty s R od 0 do 10 sú na hraniciach zrozumiteľnosti. Teoreticky sú možné aj výsledky menšie ako nula, ale to by už neboli „kontexty" v pravom zmysle slova, lež umelé syntakticky neprehľadné alebo nesyntagmované texty. Texty s R od 10 do 20 sú „štylizované", ťažko zrozumiteľné, dajú sa iba študovať, a nie čítať. Texty s R od 20 do 30 sú výkladové, náročné, ale zrozumiteľné. Texty s R od 30 do 40 sú priemerné, ľahko zrozumiteľné, čítajú sa plynne. Texty s R od 40 do 50 sú veľmi ľahké, kurzorické. Sú to texty konverzačné a naratívne.

3.3. V našom článku používame striedavo a synonymne termíny zrozumiteľnosť a čitateľnosť. V amerických prácach sa používa druhý termín (readability). My sme sa vo väčšine prípadov prikláňali k termínu zrozumiteľnosť, ktorý sme chápali ako širší, lebo o zrozumiteľnosti možno hovoriť rovnako pri ústnom ako pri písomnom prejave, zatiaľ čo čitateľnosť sa môže týkať len písaného prejavu. Avšak v niektorých prípadoch je vhodnejšie užšie pomenovanie. Na jednom mieste sme hovorili, že umelecké texty sú popri čisto dorozumievacích zvláštnymi, a meranie zrozumiteľnosti je typologickou metódou čisto dorozumievacích prejavov. Predsa však s cieľom porovnávať iba čitateľnosť (nie „až" zrozumiteľnosť) možno pripisovať aj k umeleckým textom, ak, pravda, nemajú exkluzívnu stavbu, pri ktorej forma preniká do obsahu. Tak napríklad román, kde sa veci zoširoka vysvetľujú, je čitateľnejší, ako sú kratšie útvary, napríklad poviedka alebo novela. Čitateľnejšie sú detektívne a naratívne romány, ako sú filozofické romány alebo lyrizovaná próza. Čitateľnejšia je dráma ako báseň, z básní sú najčitateľnejšie epické atď. Stupeň čitateľnosti je aj pri

výbere umeleckých textov často rozhodujúcim: odpočinkové a zábavné sú texty s R medzi 40—50.

3.4. Metódu merania zrozumiteľnosti sme vypracovali síce na slovenských textoch, no verifikovali sme ju aj na textoch iných jazykov. Slovanské jazyky sú flektívne, a preto pri uplatnení nášho vzorca na meranie iných slovanských jazykov neukazovali sa nijaké odchýlky. Ako je to však s analytickými alebo aglutinačnými jazykmi? Empiricky sme zistili, že aj v takýchto jazykoch indikátormi zrozumiteľnosti sú dĺžka vety, dĺžka slova a index opakovania slova. Ibaže v aglutinačných textoch bude vyšší údaj o dĺžke slova (napríklad priemerná dĺžka slova v maďarčine je 2,3 slabiky) ako v analytických jazykoch (napríklad priemerná dĺžka slova v angličtine je 1,43). Keď pôjde o dĺžku vety, situácia bude obrátená, lebo čo sa v aglutinujúcom jazyku vyjadrí pomocou relačných prípon, vo flektívnom pomocou relačných flexií (obe zväčšujú dĺžku slova), to sa v analytickom vyjadrí pribraním a kombináciou slov (tie zväčšujú dĺžku vety). Zákonitosti o vplyve indexu opakovania na zrozumiteľnosť platia rovnako pre všetky jazyky, lebo je to záležitosť viac psychologická ako jazykovedná. A tak náš vzorec platí rovnako pre všetky jazyky.

4. Zrozumiteľnosť by mala byť imanentnou zložkou informačného komunikačného prostriedku. Bez nej by nemohol plniť svoju najzákladnejšiu funkciu. Zrozumiteľnosť (v písanom prejave čitateľnosť) textu je však vlastnosť, ktorá má bohaté intenzitné spektrum. Ak izolujeme prejav od situácie, od autora a adresáta (čím odpadne aj problém jeho obsahovej náročnosti), potom možno v ňom nájsť prvky, ktoré objektívne signalizujú stupeň jeho zrozumiteľnosti a pomocou ktorých sa tento stupeň dá vyjadriť číselne. Základnými signálmi sú fyzické vlastnosti slova (jeho dĺžka), vety (jej dĺžka) i textu (stupeň variabilnosti spôsobený iteráciou jeho prvkov). Korelovaním číselných údajov o týchto signáloch dostaneme objektívny komplexný číselný údaj, ktorý vyjadrí relatívny stupeň zrozumiteľnosti textu.

Aby nevzniklo nedorozumenie, treba dodať, že nemôže byť cieľom autora prejavu dosiahnuť absolútne najvyšší možný stupeň čitateľnosti textu. Horná hranica zrozumiteľnosti každého textu je limitovaná osobitne, objektívnymi štýlotvornými činiteľmi, súvisiacimi s konkrétnou funkciou a situáciou. No má byť cieľom autora, aby sa čo najviac priblížil k najvyššiemu možnému bodu v potenciálnom rozpätí, danom okolnosťami, ktoré stoja mimo neho. Štylistická hodnota prejavu sa v neposlednom rade posudzuje aj podľa dĺžky času spotrebovaného na percepciu.

Ján Doruľa

O HISTORICKOM SLOVNÍKU SLOVENSKÉHO JAZYKA A O SLOVENSKEJ SLOVNEJ ZÁSOBE V PÍSOMNOSTIACH PREDBERNOLÁKOVSKÉHO OBDOBIA

Pracovníci oddelenia dejín slovenčiny Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied robia archívny výskum (hľadajú v archívoch jazykové pamiatky), prepisujú texty a robia ďalšie práce, ktoré súvisia s prípravou kartotéky pre historický slovník slovenského jazyka. Archívny výskum je objavný, prináša na svetlo veľa materiálov, ktoré umožňujú dobre študovať nielen vývin slovenskej slovnej zásoby pred Bernolákom (do konca 18. stor.), ale umožňujú dobre osvetliť mnohé otázky vzájomných vzťahov slovenčiny a ďalších slovanských aj neslovanských jazykov, ako aj otázky vnútorného vývinu slovenčiny i v oblasti hláskoslovia a gramatiky. Prakticky ide o texty zo 16.—18. stor. (pamiatky z 15. stor. boli už dávnejšie vydané), prevažne písomnosti administratívno-právne i písomnosti náboženského obsahu (kázne a pod.), ďalej písomnosti odborné (receptáre . . .) i staršie rukopisné slovníky. Či z kartotéky vybudovanej na základe excerpcie (úplnej i výberovej) úchytkom spomenutých textov 15.—18. stor. sa vypracuje skutočne historický slovník slovenského jazyka, ktorý by zachytil stav a vývin slovenskej slovnej zásoby tohto obdobia, je otázkou, na ktorú musia dať odpoveď hlavné zásady koncepcie chystaného slovníka. Koncepcia sa teraz vypracúva. Takou základnou otázkou je vzťah slovenskej a českej slovnej zásoby v písomnostiach tohto obdobia (táto otázka sa musí riešiť bez ohľadu na typ slovníka), lebo, ako je známe, Slováci používali vtedy v písaných prejavoch v istom rozsahu spisovnú češtinu, slovenčine značne blízky slovanský jazyk.[1] Predovšetkým z rozporu medzi slovenským jazykovým povedomím pisateľov a knižnou češtinou vyplýva fakt, že sa v textoch vyskytuje veľa miešaných slovensko-českých jazykových podôb, možných, pravda, len v písaných prejavoch, lebo v každodennom ústnom styku sa Slováci dorozumievali, prirodzene, slovenčinou. Pravda, hláskoslovné

[1] Svoj postoj k základným otázkam koncepcie historického slovníka slovenského jazyka opierame o svoje doterajšie výskumy a prácu s obsiahlym archívnym materiálom z celého územia Slovenska. Viaceré z názorov, ktoré tu ďalej viac-menej tézovite podávame, sme už dokumentovali historickým dokladovým materiálom v dvoch príspevkoch: *O češtine na Slovensku v 16. a 17. storočí a o vývine slovenskej slovnej zásoby*, Slavica Slovaca 2, 1967, 27—35, 364—378 a *O jazyku administratívno-právnych písomností obdobia predbernolákovského*, Slavica Slovaca 3, 1968, č. 3 (v tlači). Tam sa odvolávame i na príslušnú literatúru. O tieto príspevky sa tu opierame, sú neoddeliteľnou súčasťou aj tohto prehľadného príspevku. Chystáme podrobnejšie materiálové práce i o ďalších otázkach spojených s riešením základnej problematiky koncepcie historického slovníka slovenského jazyka.

i tvaroslovné počeštenia slovenských slov a výrazov nepreraďujú tieto slová a výrazy v textoch zo Slovenska do českej slovnej zásoby a tak isto hláskoslovné a tvaroslovné poslovenčenia českých slov a výrazov nepreraďujú ich v uvedených textoch do slovenskej slovnej zásoby. Obidva spomínané druhy úprav vyplývajú predovšetkým už z uvedeného rozporu a značný rozsah takýchto úprav obidvoma smermi je umožnený tým, že ide o blízke jazyky. Netreba zabúdať na skutočnosť, že historický slovník slovenského jazyka má zachytiť slovnú zásobu slovenčiny v istom období. Ostatne, už doterajší výskum jednoznačne ukazuje, že niet takých českých slov a výrazov (v spomínaných textoch), ktoré by v textoch napísaných na Slovensku v 16.—18. stor. nemali zodpovedajúce slovenské ekvivalenty (ak takých ekvivalentov v jednotlivostiach nebolo, mohlo sa udomácniť v slovenskej slovnej zásobe slovo českého alebo iného pôvodu). Ale nielen to. Aj všetky tie slová a výrazy, ktoré sa odlišujú v obidvoch jazykoch len hláskoslovnou stavbou (čeština je tu zastúpená vtedajšou spisovnou češtinou a slovenčina slov. nárečiami a knižnou vrstvou slovnej zásoby, ktorá sa vytvárala z domácich nárečových zdrojov alebo preberaním a udomácňovaním sa slov cudzieho pôvodu), sú v textoch vždy bezpečne doložené i v slovenskej hláskoslovnej podobe. Nevznikajú ťažkosti pri hodnotení tých prvkov slovnej zásoby (patrí sem, prirodzene, aj frazeológia), ktorými sa slovenčina odlišuje od češtiny (popri pôvodných slovenských prvkoch slovnej zásoby, ktoré nemajú paralelu v češtine, sú to mnohé ďalšie prvky, ktoré zapájajú slovenčinu — na rozdiel od češtiny — do areálu slovensko-poľského, slovensko-poľsko-ukrajinského, slovensko-maďarského . . .). Hláskoslovné alebo tvaroslovné počeštenie takýchto prvkov nerozhoduje o ich preradení zo slovenskej slovnej zásoby do českej; takéto počešťovanie v textoch napísaných na Slovensku má svoje konkrétne historické príčiny. Isté ťažkosti pri hodnotení spôsobujú tie prvky slovnej zásoby, ktoré sú spoločné pre češtinu i slovenčinu a odlišujú sa len hláskoslovne. Aj pri takýchto prvkoch sa vyskytujú v textoch rozličné stupne poslovenčenia, resp. počeštenia (závisia ponajviac od stupňa ovládania češtiny pisateľom, ktorý sa usiloval svoj prejav koncipovať po česky, resp. vychádzal z tradície, aká sa na Slovensku pri používaní češtiny v hrubých obrysoch ustálila[2]). Aj tieto prvky však musíme hodnotiť z hľadiska slovenského jazyka a veľmi nám pritom pomáha už spomínaná skutočnosť, že ich máme v textoch doložené vždy i v slovenskej hláskoslovnej podobe, pričom medzi českou a slovenskou podobou niet významového rozdielu. A tak odlišným historickým jazykovým vývinom dané hláskoslovné rozdiely medzi takýmito prvkami slovnej zásoby sú rozdielmi medzi češtinou

[2] Nemožno pritom zabúdať na skutočnosť, že v ďalšom vývine sa čeština začína vedome slovakizovať.

a slovenčinou na danom stupni ich vývinu. Preto niet dôvodu pokladať napríklad podoby *přítel, psaní, který, anebo* ... za slovenské, hoci sa vyskytujú v textoch napísaných na Slovensku Slovákmi. Niet dôvodu preto, že máme v tom istom význame doložené slovenské podoby (často popri českých aj v tom istom texte, bez významového a štylistického odlíšenia) *priateľ, praceľ* ..., *písanie (písmo, list), ktorý, chtorý* ..., *alebo, lebo, abo* ..., skrátka, existujú tu osobitné jazyky, osobitné jazykové systémy so svojimi zákonitosťami, ktoré nemožno nevidieť ani ignorovať.[3]

Teoreticky by sa dala predpokladať taká možnosť, že by sme nemali v slovenskej, ale len v českej hláskoslovnej podobe doložené slovo alebo výraz, o ktorom predpokladáme, že už v danom období v slovenčine (tak ako v češtine) ako prvok slovnej zásoby existovalo. V takomto prípade by nám pomohol rozbor celého kontextu (patria sem i údaje o pisateľovi a iné historické okolnosti vzniku textu — pokiaľ sú k dispozícii), na základe ktorého by sa dalo povedať, či ide o formálne počeštenie slovenského výrazu v čase, keď sa Slováci usilovali koncipovať svoje písané prejavy po česky. Nemožno sa pri takomto rozbore zaobísť bez porovnania so stavom v slovenských nárečiach (aj so zreteľom na ich vývin), najmä v nárečí miesta vzniku textu i so stavom v iných (najmä slovanských) jazykoch. Len potom by sme sa prípadne uspokojili aj s českou hláskoslovnou podobou ako dokladom na existenciu tohto slova v slovenčine v danom období. Je to však možnosť iba teoretická; na základe skúseností z práce s obsiahlym materiálom ju pre obdobie 16.—18. stor. nepredpokladáme. Trochu iná je situácia v 15. stor., z ktorého je pamiatok málo a sú vcelku dobre po česky písané. Písali ich buď ľudia českého pôvodu, alebo Slováci dobre ovládajúci češtinu (napríklad Slováci, ktorí študovali na pražskej univerzite; vzdelanosť — i písanie a čítanie — bola v tomto období ešte prístupná len menšiemu okruhu ľudí). Spomínaný komplexný rozbor textov z 15. stor. nám zväčša nedovoľuje české jazykové podoby pri uvedenom type prvkov slovnej zásoby (t. j. s odlišnosťami len hláskoslovnými) pokladať za prvky slovenskej slovnej zásoby. Ďalšie, od češtiny aj ináč odlišné prvky slovenskej slovnej zásoby treba z textov z 15. stor. vyexcerpovať (zväčša ide o slová, ktoré nesú na sebe pečať miesta napísania textu — odráža sa v nich slovenská skutočnosť).

Historický slovník slovenského jazyka však musí zaznamenať také prípady, keď sa vplyvom češtiny (napr. českého termínu) pozmenila (napr. rozšírila) významová stavba paralelného slovenského výrazu.[4] Pravda, aj vplyvom dlhého používania češtiny na Slovensku sa dostávali niektoré

[3] Iná je situácia pri slovách, ktoré sa v slovenskej slovnej zásobe tohto obdobia udomácnili. Ak historický slovník slovenského jazyka má podať obraz o slovenskej slovnej zásobe v 15.—18. stor. a o jej vývine, nemožno žiadať, aby spracúval i také slovné bohatstvo cudzieho pôvodu, ktoré túto slovenskú slovnú zásobu a jej vývin nijako neovplyvnilo, len existovalo popri nej ako slovné bohatstvo iného jazyka. Platí to popri češtine aj o poľštine a latinčine, t. j. jazykoch, ktoré Slováci v tomto období používali v písomných prejavoch.

[4] Napr. slovenské slovo *svedomie* (paralelné české *svědomí*), zdá sa, nadobudlo vplyvom češtiny popri význame „conscientia" aj významy „svedok" a „svedectvo", pričom pri týchto významoch vznikli v slovenčine spojenia v češtine nedoložené, ako to zisťuje R. Kuchar v príspevku *Slovo svedomie v historickom vývine slovenskej právnej terminológie*, Československý terminologický časopis 5, 1966, 163—169.

české lexikálne prvky do slovenskej slovnej zásoby (predovšetkým do jej knižnej vrstvy), tak ako sa do nej dostávali i slová z ďalších jazykov. Ak tvrdíme, že hláskoslovné a tvaroslovné poslovenčenie českých jazykových prvkov nesvedčí vždy o ich udomácnení sa v slovenskej slovnej zásobe príslušného obdobia (sú nám známe dôvody tohto slovenčenia), musíme hľadať iné spoľahlivé dôkazy, svedčiace o udomácnení sa niektorých slov a výrazov českého pôvodu v slovenskej slovnej zásobe. Takýmto dôkazom nemôže byť frekvencia českých slov a výrazov v textoch napísaných na Slovensku, lebo táto frekvencia je podmienená skutočnosťou, že Slováci v písaných prejavoch sa usilovali používať češtinu, že často vedome (hoci niekedy len mechanicky a formálne) sa usilovali upravovať svoje písané prejavy smerom k češtine. Podľa tohto kritéria by sa mechanicky mnohé české jazykové prvky vydávali za slovenské, hoci aj sám materiál jasne dokladá existenciu osobitných jazykových systémov — slovenského a českého. Pomocou takéhoto „kritéria" by sa zastierala skutočnosť, nebolo by podľa neho možné nájsť hranicu medzi češtinou a slovenčinou. A tak za spoľahlivý dôkaz udomácnenia sa slova alebo výrazu českého pôvodu v slovenskej slovnej zásobe už vymedzeného predbernolákovského obdobia, ktoré obsiahne chystaný historický slovník slovenského jazyka, treba pokladať fakt, že takéto slovo alebo výraz používali v textoch napísaných na Slovensku ľudia slovenského pôvodu vo význame, pre ktorý nebolo rovnoznačného slovenského ekvivalentu. Formálna adaptácia (hláskoslovné poslovenčenie i odvodzovanie ďalších slov a tvarov pomocou slovenských jazykových prostriedkov) sama osebe teda nie je rozhodujúcim kritériom, aj keď spolu s uvedeným už významovým kritériom tvorí jeden celok (formálna adaptácia sa, pravda, nemusela vždy uskutočniť). Platí to i pri slovách latinského pôvodu. Latinčina totiž, tak ako čeština, bola predovšetkým jazykom písaných prejavov a slová latinského pôvodu sa takisto stávali súčasťou predovšetkým knižnej vrstvy slovenskej slovnej zásoby.

Čeština sa na Slovensko dostala ako vypracovaný spisovný jazyk v čase, keď Slováci nemali svoj vlastný spisovný jazyk. Historické okolnosti a zrozumiteľnosť tejto češtiny spôsobili, že Slováci pri nedostatku svojho vlastného spisovného jazyka používali češtinu v písaných prejavoch. Slovenskí evanjelici ju používali ako liturgický jazyk. Čeština sa uplatnila predovšetkým v praktických písomnostiach, najmä v písomnom styku vo vrstve meštianskej a zemianskej (uplatnila sa aj v iných administratívno-právnych písomnostiach), kde bola všeobecnejšie zrozumiteľná ako latinčina, hoci latinčina sa ani v týchto písomnostiach neprestala používať. V ostatných sférach (najmä v teoretickej spisbe a vôbec v písomnostiach určených vzdelancom) sa používala naďalej latinčina, ktorú najmä školení písári bežne používali i v administratívno-právnych písomnostiach popri slo-

vakizovanej češtine, často striedavo aj v jednom a tom istom texte. Používanie latinčiny (latinských vložiek, výrazov) sa pokladalo i v administratívno-právnych písomnostiach za prejav vzdelanosti (najmä v 17. storočí). Čeština, tak ako ani latinčina, nemala pre Slovákov takú reprezentatívnu hodnotu, akú má pre nich dnešná spisovná slovenčina. Je to dané vtedajšími spoločenskými pomermi (stupňom vývinu slovenskej spoločnosti), v ktorých Slováci žili. Boli to jazyky používané v písaných prejavoch na dorozumievanie. Atribútom Slovákov ako etnika bola vždy len slovenčina.[5] Aj na Slovensku smeroval vývin nezadržateľne k spisovnej slovenčine. Tento vývin išiel ruka v ruke s vývinom slovenskej spoločnosti v Uhorsku, s vývinom slovenskej národnosti k novodobému národu, s vývinom a zmenami vo vtedajšej stavovskej spoločnosti, kde sa príslušníci jednotlivých stavov — privilegovaných vrstiev — skladali z rozličných etnických skupín a spájali ich spoločné privilégiá oproti neprivilegovaným vrstvám. Univerzálna latinčina mala v takto členenej stavovskej uhorskej spoločnosti významné postavenie ako dorozumievací, predovšetkým písaný jazyk (jazyk kráľovských, šľachtických a cirkevných listín rozličného druhu). A v takto členenej uhorskej stavovskej spoločnosti mala podobnú funkciu čeština (v inom rozsahu) ako predovšetkým písaný jazyk v slovenskom etnickom a jazykovom prostredí v rámci Uhorska.[6] Češtinu používalo predovšetkým slovenské meštianstvo a zemianstvo, potom úradníci na panstvách a zámkoch, vzdelanci a neskôr, s rozšírením vzdelanosti, i niektorí príslušníci ľudových vrstiev (ich prejavy sú najslovenskejšie) na dorozumievanie v praktických písomnostiach. Čeština sa na túto úlohu dobre hodila, pretože bola zrozumiteľná aj bez osobitnej prípravy. Nepoužívala sa vedome ako vonkajší prejav etnicity voči iným etnikám v Uhorsku.[7] Na oblasti východného Slovenska sa v takej istej funkcii uplatnila popri češtine poľština, kde o jej používaní v praktických písomnostiach rozhodli rovnaké dôvody: zrozumiteľnosť a priaznivé historické možnosti

[5] Ak sa Slováci vzdali slovenčiny, prestali byť osobitnou etnickou skupinou.

[6] Jazykom, ktorý spájal etnicky slovenské privilegované vrstvy (zemianstvo a meštianstvo) s neprivilegovanými slovenskými vrstvami do jednej etnickej skupiny, nebola čeština, ale slovenčina (nejazykové aspekty tu, pravda, neskúmame).

[7] Vtedajšia spoločnosť sa delila na vrstvy (triedy) nie podľa jazyka, ale podľa stavovských privilégií a tie i naďalej spájali príslušníkov rôznych národností v Uhorsku. J. Tibenský v príspevku *Problémy výskumu vzniku a vývoja slovenskej feudálnej národnosti* (Historický časopis 9, 1961) konštatuje: „Už vo Werbőczího Tripartite stretávame sa s presne vyhraneným obsahom pojmu ‚natio hungarica', ‚uhorský národ'. Je to pojem štátnopolitický. Do ‚natio hungarica' patria všetci príslušníci uhorskej vládnúcej triedy bez ohľadu na ich nacionálny pôvod. Toto bol aj ideový základ uhorského feudálneho patriotizmu, ktorým postupne presiakla nielen šľachta slovenského pôvodu, ale aj meštianstvo a vzdelanci" (str. 414—415). „Na druhej strane treba však konštatovať, že feudálne ‚natio hungarica' od počiatku 19. stor. dostáva stále viac buržoáznu náplň, fakticky z neho vyrastá pojem jedného štátneho národa maďarského" (str. 404). Najmä úspechom realizácie tohto prehodnotenia pojmov (natio hungarica — maďarský národ) treba vykladať úspechy maďarizačnej politiky v spomínanom prostredí slovenskej šľachty, meštianstva a vzdelancov. Príčin, pravda, bolo viac.

uplatnenia sa (poľština tiež bola v 16. stor. vyspelým, vypracovaným spisovným jazykom). Pravda, najmä so vznikajúcimi prejavmi národnostného útlaku a rozporov, ktoré majú hospodárske príčiny,[8] si Slováci začínajú uvedomovať dôležitosť svojho jazyka i ako reprezentanta svojej národnosti, vedome sa k nemu hlásia a obraňujú ho. Hlásia sa k slovenčine. Nezaváži v týchto súvislostiach fakt, že za slovenčinu pokladajú niekedy aj slovakizovanú češtinu, aká sa vtedy na Slovensku používala.[9] V novej situácii (uvedomenie si faktu, že jazyk je nielen prostriedkom dorozumievania[10], ale že má i reprezentatívnu hodnotu) si čoraz jasnejšie uvedomujú potrebu nahradiť aj slovakizovanú češtinu slovenčinou, vedome sa o to usilujú (D. Sinapius-Horčička, T. Masník, J. Simonides, A. Máčay . . .).[11] Dôvody vedomého slovenčenia sú, pravda, viaceré. A tak postupne predchádzajúce slovenčenie vyúsťuje zákonite v uvedomelom konštituovaní slovenského spisovného jazyka: Spočiatku je to rozpor medzi slovenským jazykovým povedomím slovenského pisateľa a knižnou češtinou, ktorú používal v písomnostiach ako nástroj dorozumievania (je to prirodzený rozpor, ktorý vzniká v takejto situácii medzi dvoma jazykmi), neskôr vedomé slovenčenie a konštituovanie vlastného slovenského spisovného jazyka.[12] V čase, keď sa jazyk (i spisovná čeština, latinčina, poľština) pokladal v prvom rade za nástroj dorozumievania, slovenčenie malo iné dôvody. Bolo buď nevedomé (spomínaný už rozpor), a ak bolo vedomé, tak, najmä v 16. stor., vyplývalo predovšetkým z úsilia urobiť príslušný jazyk (češtinu, poľštinu) zrozumiteľnejším slovenskému adresátovi. Často sa pri takomto poslovenčovaní nebral do úvahy fakt, že sa nejako porušuje alebo kriví systém takto upravovaného jazyka, že vznikajú hybridné podoby, ktoré v ústnom styku nikto nepoužíval.

Že objektívne sa Slováci tým faktom, že používali v istom rozsahu češtinu, odlišovali napríklad od Nemcov alebo Maďarov, to je dôsledok tohto faktu (tak

[8] Pozri o tom v citovanom príspevku J. Tibenského na str. 408, 413—414 i v jeho knihe *Chvály a obrany slovenského národa*, Bratislava 1965, 15.

[9] Pozri o tom i v našom príspevku *O češtine na Slovensku . . .*, 35. Hodnoteniu slovakizovanej češtiny ako slovenčiny u súčasníkov netreba prikladať rozhodujúci význam, najmä keď ide o úvahy o slovenskej slovnej zásobe v tomto období. Z tohto hodnotenia nevyplýva, že by sa i objektívne mali pokladať prvky českej slovnej zásoby za slovenské. Treba sa opierať o jazykové kritériá. Funkcia češtiny na Slovensku a slovenčina sama sú dve veci. Napokon, Slováci spolu s uvedomením si i reprezentatívnej hodnoty jazyka uvedomili si aj potrebu vedome poslovenčovať, vývin k spisovnej slovenčine bol zákonitý a šiel ruka v ruke s vývinom slovenskej spoločnosti. Čeština (i poľština a latinčina) len suplovala slovenčinu. Dôvody tohto suplovania sú známe.

[10] Objektívne, pravda, slovenčina bola vždy znakom, ktorý vydeľoval slovenské etnikum spomedzi iných etník v Uhorsku.

[11] Pozri J. Tibenský, *Chvály a obrany slovenského národa*, 55—59.

[12] Bernolákovčina je teda zákonitým výsledkom vývinu. Predchádzajúce dlhé obdobie používania češtiny na Slovensku sa však svojím spôsobom odrazilo i v bernolákovčine tým, že sa do jej normy dostali niektoré zjavné české jazykové prvky, hoci Bernolák najmä v Slowári na bohemizmy osobitne upozorňuje.

isto sa napr. tí Poliaci, ktorí používali spisovnú češtinu, odlišovali aj ňou napr. od Nemcov, ktorí používali nemčinu) a nie cieľ používania češtiny ako reprezentanta Slovákov napríklad voči Nemcom v mestách (Slováci sa svojou hovorenou slovenčinou dostatočne odlišovali od Nemcov). Dôvody, pre ktoré Slováci siahli po češtine, boli iné: Pri nedostatku slovenského spisovného jazyka rozhodla zrozumiteľnosť vypracovanej spisovnej češtiny, ktorá i pre potreby praktického písomného styku bola vhodnejšia ako latinčina a boli priaznivé historické okolnosti pre jej prenikanie a prijatie na Slovensku, celkom tak, ako to bolo i s poľštinou na oblasti východného Slovenska.

Aj keď naše výskumy nás vedú k zisteniu, že čeština plnila u Slovákov podobnú funkciu ako latinčina (hoci sféra používania bola pri oboch čiastočne iná — latinčina sa používala v značne väčšom rozsahu), je celkom prirodzené, že vzájomný vzťah češtiny a slovenčiny bol v písomnostiach tesnejší a prenikavejší ako vzťah slovenčiny a latinčiny, čo vyplýva iba z väčšej štruktúrnej blízkosti slovenčiny a češtiny, a teda aj z väčších možností vzájomného pôsobenia v oblasti hláskoslovnej a gramatickej. Neplatí to pre oblasť slovnej zásoby. Z väčšej blízkosti slovenčiny a češtiny nevyplýva, že sa v slovenskej slovnej zásobe udomácnilo viac slov z češtiny ako z latinčiny (konštatujeme to na základe výskumu písomných pamiatok). Vzájomné pôsobenie češtiny a slovenčiny mohlo byť väčšie o to, že čeština bola na Slovensku jazykom knižným, že v písomnostiach mohli vznikať rozličné hybridné podoby, z ktorých väčšina sa v ústnom prejave sotva kedy mohla uplatniť. Hoci sa v dôsledku tohto vzájomného pôsobenia vypracoval akýsi štandard češtiny na Slovensku, ktorý možno zhruba charakterizovať celým radom znakov (niektoré české jazykové prvky sa uplatňovali menej alebo zriedkavejšie, niektoré sa naopak dobre držali), bol to „štandard" veľmi variabilný, nebola to nijaká pevnejšia norma. Spomínané znaky možno dať dovedna len na základe excerpcie veľkého množstva textov, čím sa dá zistiť, ktoré jazykové prvky (české i slovenské) sa uplatňovali v týchto textoch najviac a ktoré najmenej. Nie je to nijaký konkrétny jazyk, ale istá abstrakcia,[13] hoci nie je vylúčená možnosť, že sa väčšina týchto znakov (spomínaných jazykových prvkov) vyskytne aj v jednom texte. I tento „štandard" češtiny na Slovensku („slovenskej" češtiny) možno vysvetliť predovšetkým spomínaným už rozporom medzi slovenským jazykovým povedomím pisateľov a češtinou, ktorú sa usilovali používať v písaných prejavoch ako hierarchicky vyššie hodnotený, ale predsa len iný jazyk (porovnaj aj tu paralelu s latinčinou), i inými úpravami (slovenčením, ale niekedy i češtením). Preto nemožno podľa nášho názoru pri tejto slovníkovej úlohe prijať „kritérium", podľa ktorého by sa bližšie neohraničené množstvo českých slov stávalo súčasťou slovenskej slovnej zásoby preto, že tieto české slová tvoria vraj súčasť nového, vlastne slovenského, jazyko-

[13] V tom zmysle treba rozumieť i náš výklad v štúdii *O češtine na Slovensku...*, 25—32.

vého útvaru, niektorej z „kultúrnych slovenčín", ktorá vznikla vzájomným pôsobením češtiny a slovenčiny, a i české jazykové prvky sa stali jej neoddeliteľnou súčasťou. Slovenčina sa v textoch používa popri češtine ako osobitnom jazyku. Dostávali sa do nej len niektoré slová českého pôvodu, ktoré sa v slovenskej slovnej zásobe udomácňovali tak ako slová z latinčiny alebo aj iných jazykov (o kritériách pozri vyššie). „Kultúrna" slovenská slovná zásoba sa vypracúvala postupne, z domácich i cudzích zdrojov, tvorením podľa zákonitostí platných v slovenčine alebo preberaním z iných jazykov (udomácňovaním sa, kalkovaním a pod. slov cudzieho pôvodu), kde sa tiež prejavili zákonitosti slovenského jazyka. Na tejto ceste treba hľadať slovenské „kultúrne" jazykové prvky v slovnej zásobe. Už pri dnešnom stave heuristického výskumu a silách i možnostiach slovenskej jazykovedy je to cesta dobre schodná. Česká slovná zásoba a jej vývin sa spracúva v českých slovníkoch; historický slovník českého jazyka bude vypracovaný omnoho skôr ako historický slovník slovenského jazyka. Niet dôvodu, aby historický slovník slovenského jazyka suploval i historický slovník českého jazyka. Podľa nášho názoru nemožno historický slovník slovenského jazyka koncipovať i s takým cieľom, aby bol dokumentom o používaní češtiny v istom období na Slovensku.[14] Otázky súvisiace s používaním češtiny na Slovensku, jej funkcia i osudy sa musia spracovať v iných prácach — historických a jazykových. Ciele historického slovníka slovenského jazyka sú iné. Hovorili sme o nich vyššie.

[14] Používanie češtiny na Slovensku bude vlastne slovník nepriamo aj tak dokumentovať, a to citátovým dokladovým materiálom.

DISKUSIE

Ladislav Dvonč

K SYSTÉMU DVOJHLÁSOK V SPISOVNEJ SLOVENČINE

V osobitnej štúdii sme konštatovali,[1] že v spisovnej slovenčine vznikajú postupne v jej vývine isté zmeny pri dvojhláskach. Ide pritom jednak o rozmnožovanie počtu dvojhlások, jednak o rozmnožovanie počtu postavení (pozícií), v ktorých sa vyskytujú dvojhlásky.

Pokiaľ ide o rozmnožovanie počtu dvojhlások, ktorému venujeme pozornosť aj v tomto článku, uviedli sme, že v Štúrovej spisovnej slovenčine boli z dvojhlások iba ia, ie a uo (písané dnes ako ô). K nim pribudla dvojhláska iu v kodifikácii, ktorá sa v podstate zachováva dodnes (Hattalova úprava spisovnej slovenčiny). Táto dvojhláska vznikla tvaroslovným napodobením ostatných dvojhlások.[2]

Podľa nášho pozorovania vývin dvojhlások sa v spisovnej slovenčine neskončil doplnením systému dvojhlások o dvojhlásku iu. Vyslovili sme názor, že v spisovnej slovenčine máme dnes aj dvojhlásku io. V cit. štúdii sme uviedli jednotlivé pozície, v ktorých je dnes táto dvojhláska. Vyskytuje sa v koreňoch ruských mien, resp. širšie v kmeňoch, napr. *Panfiorov, Fiodor, Bogatyriov,* ale aj v niektorých domácich priezviskách, napr. *Laciok.* Ďalej sa vyskytuje pri mužských rodných menách ruského pôvodu na *ia,* ktoré sa skloňujú podľa vzoru hrdina (napr. *Vasia* — inštr. sg. *Vasiom),* alebo ženských rodných menách na *-ia,* ktoré sa skloňujú podľa vzoru ulica (napr. *Marusia* — inštr. sg. *Marusiou).* Dvojhláska *io* preniká aj pri skloňovaní privlastňovacích prídavných mien druhových, a to v inštr. sg., napr. *babí — babiom, osí — osiom; babiou, osiou.*

Proti nášmu tvrdeniu, že v spisovnej slovenčine sa vyskytuje dvojhláska *io,* by sa mohlo namietať, že samo používanie spojenia písmen *io* ešte nemusí dokazovať, že tu ide o dvojhlásku. V spisovnej slovenčine totiž používame spojenia písmen *ia, ie* a *iu* na označenie dvojhlások, ale také isté zoskupenia písmen sa používajú aj v niektorých iných prípadoch, v ktorých vo výslovnosti nejde o dvojhlásky. Takéto prípady treba veľmi sta-

[1] L. Dvonč, *K vývinu dvojhlások v spisovnej slovenčine,* JČ 15, 1964, 35—48.

[2] E. Pauliny, *Fonológia spisovnej slovenčiny,* Bratislava 1961, 70; tenže, *Fonologický vývin slovenčiny,* Bratislava 1963, 292—293. Autor hovorí, že pri zmene *ú* > *iu* ide o veľmi neskorý, doteraz vlastne nedokončený proces.

rostlivo rozlišovať. Je známe, že Š. Peciar v početných slovách cudzieho pôvodu hodnotil *ia, ie* a *iu* ako dvojhlásky (*io* v cudzích slovách ako blízke domácim dvojhláskam), napr. dvojhlásky sú podľa neho v prípadoch *melódia, melódie, melódiu* a pod.[3] Iní jazykovedci stoja zas na stanovisku, že v takýchto podobných prípadoch spojenia *ia, ie, iu* nepredstavujú dvojhlásky, resp. inými slovami: v početných slovách, v ktorých sa píše *ia, ie, iu,* nejde o dvojhlásky ako tautosylabické spojenia vokálov (spojenia vokálov *i* + *a, e, u* v jednej slabike), ale o heterosylabické spojenia vokálov (spojenia *ia, ie, iu* sú rozdelené do dvoch slabík).[4] Podobne by sa mohlo namietať, že aj v nami uvádzaných prípadoch ide len o grafickú podobnosť s dvojhláskami *ia, ie, iu,* že sa tu totiž používa len spojenie grafém *io.* Veď vieme, že napr. ruské mená *Fiodor, Bogatyriov, Panfiorov* a pod. sa pred zavedením písania s io písali *s jo: Bogatyrjov, Fjodor, Panfjorov* (takto sa často píšu ešte aj dnes; podobne aj *Vasja, Marusja, Pjatakov, Mjasojedov* a pod. namiesto *Vasia, Marusia, Piatakov, Miasojedov*).[5] Preto treba priniesť presvedčujúci dôkaz, že v spisovnej slovenčine skutočne existuje dvojhláska *io,* t. j. že *io* v systéme spisovnej slovenčiny funguje rovnako ako iné dvojhlásky — *ia, ie, iu* alebo *ô.*

V spisovnej slovenčine platí — s istými výhradami — tzv. rytmický zákon, podľa ktorého sa dlhá slabika po predchádzajúcej dĺžke skracuje, takže nebývajú dve dlhé slabiky bezprostredne za sebou. Dvojhlásky pritom fungujú rovnako ako jednoduché dlhé samohlásky alebo slabičné spoluhlásky: po predchádzajúcej dĺžke sa namiesto dvojhlásky používa jednoduchá krátka samohláska. Skracovanie dvojhlásky nastáva po predchádzajúcej jednoduchej dĺžke, ale aj po predchádzajúcej dvojhláske. Napr. v dat. pl. *ženám,* ale *dámam, čiaram.* Podobne sa napr. používa pri tvorení tvaru gen. pl. niektorých ženských podstatných mien vkladná hláska *o* alebo vkladné *e* namiesto vkladnej dvojhlásky *ie.* Ak pred spoluhláskovou skupinou, do ktorej sa vkladá vkladná hláska, je krátka slabika, býva v gen. pl. vkladná dvojhláska *ie,* ak je však predchádzajúca slabika dlhá, býva v gen. pl. vkladná samohláska *o* alebo *e* (krátka samohláska), napr. *matka — matiek, loďka — lodiek,* ale *úradníčka — úradníčok, čiarka — čiarok, vý-*

---

[3] Š. Peciar, *O fonologickom hodnotení samohláskových skupín v cudzích slovách.* SR 13, 1947/48. 72—86.

[4] Pozri napr. V. Blanár, *Samohláskové skupiny v cudzích slovách,* Slovo a tvar 1, 1947, 115—118 alebo L. Dvonč, *K otázke samohláskových skupín v cudzích slovách,* Slovo a tvar 3, 1949, 24—25.

[5] Písanie *io* pri prepise ruských mien zaviedli *Pravidlá slovenského pravopisu* z r. 1953. Návrh na písanie *io* podali predtým Z. Jesenská v článkoch *Písanie ruských krstných mien v slovenskom preklade,* SR 9, 1941/42, 134—141 a *Moje pripomienky k návrhu Pravidiel,* SR 18, 1952/53, 169 a E. Jóna, *Ako prepisovať ruské mená v slovenčine?,* SR 15, 1949/50, 146.

hra — výhier (v tomto type sa však popri vkladnom *e* pripúšťa aj vkladné *ie : výhier*).

Rytmický zákon môžeme využiť na dôkaz, že v spisovnej slovenčine skutočne existuje dvojhláska *io*. Aj po slabike s *io* sa totiž skracuje nasledujúca slabika, ako to býva po dvojhláskach *ia, ie, iu*, a *ô* vo vymedzených prípadoch, v ktorých sa rytmický zákon uplatňuje.

V spisovnej slovenčine používame na označenie istého druhu bábik z ruštiny prevzaté slovo *matrioška*. V tejto podobe, t. j. s *io*, sa výslovne uvádza v akademickom rusko-slovenskom slovníku: матрёшка, и, gen. pl. мек f. hovor. matrioška (niekoľko drevených bábik zvnútra dutých, zasúvajúcich sa jedna do druhej).[6] Ide o ženské podstatné meno, ktoré podľa zakončenia kmeňa patrí svojím skloňovaním medzi ženské podstatné mená vzoru žena. Pretože na konci kmeňa je spojenie dvoch spoluhlások šk, tvar gen. pl. sa tvorí v tomto prípade podobne ako pri slovách domáceho pôvodu s vkladnou hláskou, porov. *taška — tašiek, fraška — frašiek, muška — mušiek* (v ruštine je tiež tvar s vkladnou hláskou, pravda s vkladným *e*). Ak predpokladáme, že spojenie *io* je dvojhláska, mal by pri slove *matrioška* tvar gen. pl. znieť s vkladnou samohláskou *o*, ako to býva pri iných slovách so skupinou *šk* na konci kmeňa a s predchádzajúcou dĺžkou, napr. *prednáška — prednášok, prenáška — prenášok, výška — výšok*. Tvar *matriošok* nie je len výsledkom akejsi rovnice typu *prednáška — prednášok : matrioška — matriošok*, ale sa skutočne aj používa. Máme ho doložený napr. v tomto prípade: 5 *matriošok* (Slovenka 20, 1967, č. 37, str. 14; podobne aj v niektorých ďalších číslach tohto časopisu). Tvar s vkladným *o* ukazuje, že spojenie *io* sa tu chápe ako akákoľvek iná dvojhláska. Je to podľa našej mienky presvedčivý dôkaz, že v systéme spisovnej slovenčiny existuje dvojhláska *io* popri dvojhláskach *ia, ie, iu* a *ô;* dvojhláska *io* funguje rovnako ako ostatné dvojhlásky.

Pravda, rytmický zákon sa v dnešnej spisovnej slovenčine nedodržiava vo všetkých prípadoch výskytu dlhých samohlások a dvojhlások v dvoch susedných slabikách. V početných prípadoch sa po slabike s jednoduchou dĺžkou (dlhými samohláskami alebo dlhými slabičnými *ĺ, ŕ*) alebo dvojhláskou môže vyskytovať aj v nasledujúcej slabike ďalšia jednoduchá dĺžka alebo dvojhláska. Takéto prípady sa v normatívnych príručkách presne vypočítavajú.

Všimnime si v tejto súvislosti skloňovanie privlastňovacích prídavných mien typu páví. Pri skloňovaní týchto slov sa rytmický zákon nezachováva. Je tu napr. tvar nom. sg. *páví, pávia, pávie, netopierí, netopieria,*

[6] Pozri *Veľký rusko-slovenský slovník II*, Bratislava 1963, 268. V českom slovníku sa slovo *matrioška* (resp. v češtine *matrjoška*) neuvádza, iba výklad: hadrová panna v ruském lidovém kroji; dřevěná figurka otvírající se a skrývající v sobě menší figurku a ta opět menší atd. (*Velký rusko-český slovník II*, Praha 1963, 211).

netopierie, tvar gen. sg. *páviehо*, dat. sg. *páviemu*, akuz. sg. *páviehо*, *páviu*, nom. pl. *pávi*, *netopieri*, *pávie*, *netopierie*, gen. pl. *pávich*, *netopierich* atď. Ak sa v inštr.. sg. namiesto kodifikovaných podôb na *-om* alebo *-ou* používajú podoby s dvojhláskou, t. j. tvary na *-iom* alebo *-iou*, potom dvojhláska býva v pádovej prípone aj po predchádzajúcej dĺžke, napr. *jaguáriou*.[7] Výskyt tvarov typu *páviom*, *páviou*, *jaguáriou* a pod. nevyvracia existenciu dvojhlásky *io* v spisovnej slovenčine, ako nevyvracia existenciu dvojhlások *ia*, *ie*, *iu* a *ô* výskyt tvarov typu *zmúdrieť*, *pávia*, *páviehо*, *niečí*, *súdia* atď., v ktorých tiež ide o dve dĺžky v susedných slabikách, a teda neplatnosť rytmického zákona v takýchto prípadoch.

Inak o dvojhláske *io* treba poznamenať, že sa ona najsilnejšie uplatňuje práve v inštr. sg. privlastňovacích prídavných mien typu *pávi* (konštatovali sme to už v cit. štúdii).

Záver: V spisovnej slovenčine popri dvojhláskach *ia*, *ie*, *iu* a *ô* sa vyskytuje aj dvojhláska *io*, pravda, vo veľmi obmedzenom rozsahu. V domácich slovách sa vyvinula morfologickou analógiou. Že ide skutočne o dvojhlásku, ukazuje jej fungovanie. Po *io* sa v tých prípadoch, kde sa dodržiava rytmický zákon, nevyskytuje v nasledujúcej slabike dĺžka, ale krátkosť. Dvojhláska *io* ukazuje, že aj fonologický systém spisovnej slovenčiny sa v priebehu jej vývinu postupne mení a prebudováva.

[7] Doklad pozri v mojej cit. štúdii na str. 37. Pravidlá slovenského pravopisu (napr. 8. vyd. z r. 1967 na str. 71) sa zmieňujú o tvaroch *páviom*, *páviou* (hodnotených, pravda, ako nesprávnych z hľadiska platnej kodifikácie).

ZPRÁVY A POSUDKY

Valné zhromaždenie Združenia slovenských jazykovedcov pri SAV

Vyvrcholením minuloročnej činnosti Združenia slovenských jazykovedcov pri SAV bolo riadne valné zhromaždenie 11. 12. 1967 v Nitre. Prvý pokus usporiadať valné zhromaždenie v pobočke sa zo všetkých stránok vydaril zásluhou vedenia nitrianskej pobočky i zásluhou pochopenia tejto akcie zo strany všetkých členov. Okrem zadosťučinenia stanovám Združenia, podľa ktorých treba každoročne zvolať valné zhromaždenie, výbor Združenia slovenských jazykovedcov rokovaním v Nitre sledoval tieto ciele: 1. oživiť celkovú činnosť pobočky; 2. pomôcť Katedre slovenského jazyka v jej úsilí o zvyšovanie teoretickej úrovne vo výskume i vo vyučovaní slovenského jazyka; 3. pred širším plénom znova prediskutovať niektoré aktuálne otázky spisovnej slovenčiny a jazykovej kultúry v školách.

Týmto cieľom bol prispôsobený program valného zhromaždenia. Po otvorení valného zhromaždenia dekanom Pedagogickej fakulty a predsedom Združenia si členovia vypočuli zprávy o činnosti v Bratislave, v Nitre, v Banskej Bystrici a v Prešove. V diskusii vystúpili niekoľkí členovia s pripomienkami k činnosti. Prof. J. Štolc hovoril o organizačnej štruktúre budúceho Krúžku milovníkov slovenskej reči, univ. prof. E. Pauliny vyjadril spokojnosť s činnosťou Združenia a pochválil najmä akcie banskobystrickej pobočky. Po prestávke predniesol prednášku univ. prof. J. Stanislav na tému *Prvky kultúrneho jazyka na Veľkej Morave v IX. stor.* K niektorým problémom sa v diskusii vyslovili univ. prof. Ľ. Novák, univ. prof. Š. Ondruš a dr. A. Jánošík. Odpoludňajší program sa konal v aule PF. Tu si členovia Združenia, poslucháči PF a učitelia slovenčiny z Nitry a okolia vypočuli prejav univ. prof. J. Ružičku *Spisovný jazyk a jazyková kultúra v škole.* K veľmi závažným otázkam, vysloveným v prejave prof. Ružičku, diskutovali títo členovia: prof. Ľ. Novák, dr. V. Budovičová, prof. J. Stanislav, dr. J. Doruľa, dr. F. Kočiš, dr. E. Dolinka, dr. J. Oravec a prof. V. Uhlár.

Večer o 18. hod. bolo spoločenské posedenie všetkých členov Združenia v jedálni vysokoškolského internátu.

F. Kočiš

Zpráva o činnosti ZSJ pri SAV za rok 1967

I. *Prednášková činnosť.* — Na rok 1967 výbor Združenia slovenských jazykovedcov pri SAV (ďalej ZSJ) schválil tieto tematické okruhy: všeobecná a matematická jazykoveda, teória a kultúra spisovného jazyka, dejiny spisovnej slovenčiny, slavistika, medzislovanské jazykové vzťahy, slovenská syntax. tento tematický plán sa v prednáškach v Bratislave a čiastočne i v pobočkách dodržal. Určený okruh prednášok sa tematicky rozšíril príspevkami zahraničných hostí.

V ZSJ odznelo dovedna 57 prednášok, z toho v Bratislave 24. Pobočky organizovali priemerne jednu prednášku mesačne. Najviac prednášok sa týkalo všeobecnojazykovej problematiky a matematickej lingvistiky. V Bratislave ich bolo deväť. Ostatné okruhy boli zastúpené takto: štyri prednášky sa týkali dejín spisovnej slovenčiny, tri prednášky syntaxe. Slavistickej a porovnávacej problematike sa venovali štyri prednášky a nárečovej problematike dve prednášky.

Osobitne treba spomenúť, že minulého roku prednášalo v Bratislave pomerne veľa zahraničných lingvistov. Veľmi sľubne sa začali rozvíjať styky s viedenskou jazykovednou spoločnosťou, ktorej členmi sa stali aj niektorí naši jazykovedci. V Bratislave prednášali títo viedenskí jazykovedci: Dr. W. Dressler, univ. prof. dr. M. Mayerhofer, univ. prof. E. Kranzmayer a doc. dr. M. Hornungová. Zvlášť užitočná bola návšteva prof. Kranzmayera a doc. Hornungovej. Boli v Bratislave prvýkrát a pomerne zoširoka nás oboznámili s nárečovým výskumom v Rakúsku. Z NDR bol prednášať univ. prof. dr. R. Grosse (Leipzig) a univ. prof. dr. G. Pätschová (Jena), z NSR univ. prof. dr. P. Hartmann (Münster) a univ. prof. dr. H. Wesche (Göttingen). V ZSJ prednášala aj dr. G. Hüttlová-Worthová, profesorka na univerzite v Los Angeles. Do Bratislavy prišla z Viedne. V Nitre prednášal jej manžel Dean S. Worth o problémoch slavistiky v USA.

Po dlhšej prestávke zavítali do Bratislavy dvaja sovietski jazykovedci. Bola to predovšetkým univ. prof. O. S. Achmanovová, ktorá sa v Bratislave zastavila na ceste z lingvistického kongresu v Bukurešti do Prahy. Okrem prednášky mala s bratislavskými jazykovedcami besedu, na ktorej sa veľmi otvorene a s úžitkom hovorilo o súčasných problémoch sovietskej jazykovedy. Druhým prednášateľom bol L. N. Smirnov, známy slovakista zo Slovanského ústavu Akadémie vied SSSR v Moskve. Predniesol prednášku o problémoch jazykovej kultúry v Sovietskom zväze. Táto prednáška bola osobitne cenná aj preto, že vhodne zapadala do cyklu prednášok o jazykovej kultúre. Ďalšou veľmi hodnotnou prednáškou z vedeckého i kultúrnospoločenského hľadiska bola prednáška slovakistky-dialektologičky S. N. Armašovej, lektorky na univerzite v Bukurešti. Informovala nás o nárečovom výskume v Rumunsku a o nárečiach v okolí Nadlaku. Veľmi zaujímavou, ba z istého hľadiska priam atraktívnou prednáškou prekvapila na predchádzajúcom valnom zhromaždení známa slovakistka z Krakova Mgr. D. Abrahamowiczová. Hovorila o vzťahu J. Baudouina de Courtenay k Slovákom.

Návštevnosť na týchto prednáškach nebola vždy rovnaká. Touto vecou sa treba zaoberať a prediskutovať ju v pléne, pretože na niektorých prednáškach nebolo viac ako desať členov. Pre zahraničného hosťa to nie je nijakým potešením, ani vďakou za dlhú cestu do Bratislavy i za námahu vynaloženú pri vypracovaní prednášky. Malá návštevnosť bola síce iba na dvoch takýchto prednáškach, ale aj tak treba na to poukázať a hľadať príčiny tejto malej účasti. Možno to bola aj istá únava z prednášok v cudzej reči (zväčša nemeckej).

Záverom o prednáškach zahraničných hostí treba konštatovať, že sa nadviazali dobré a užitočné kontakty s jazykovedcami iných štátov. Slovenskí jazykovedci sa môžu viac ako inokedy oboznamovať s výsledkami jazykovedného výskumu v iných štátoch takrečeno z prvej ruky. Zahraniční hostia zas majú možnosť sa bližšie oboznámiť so slovenskou jazykovedou, nadviazať aj osobné styky. Viacerí hostia sa o Bratislave vyjadrovali ako o silnom lingvistickom

centre. Ukazuje sa, že v budúcnosti sa tieto styky zintenzívnia, lebo Predsedníctvo SAV bude v tomto ohľade vedecké spoločnosti všemožne podporovať.

Z českých jazykovedcov sa pre ZSJ podarilo získať iba dvoch: doc. Dr. R. Zimka z Olomouca a doc. dr. M. Kubíka z Prahy. Pre chorobu prednášku dvakrát odvolal univ. prof. dr. J. Bauer z Brna.

Ostatné prednášky obsadili domáci jazykovedci, najmä pracovníci z Bratislavy. Na pobočkách skoro pravidelne prednášali tamojší mladší jazykovedci. V Bratislave sa zaradenie mladšieho pracovníka ukázalo problematickým z hľadiska návštevnosti. Na túto okolnosť opäť treba poukázať preto, lebo výbor ZSJ na poslednej minuloročnej schôdzke schválil návrh zaraďovať do programu prednášky mladších pracovníkov, ktorí by členov oboznamovali s výsledkami svojho výskumu spojeného najmä s kandidátskou prácou. Ak by sa tieto prednášky mali stretnúť s nevšímavosťou najmä zo strany starších vedeckých pracovníkov, treba už teraz tento návrh korigovať. Tak ako pri otázke členstva aj tu stáva sa aktuálnou otázka výberovosti spoločnosti. Pri rozvážnom a premyslenom vedení ZSJ a pri dobrej vôli členov bolo by možné dobre spojiť striktnú vedeckosť spoločnosti i jej širokú členskú bázu, prednášky, ktoré by v zmysle stanov prenášali nové poznatky v jazykovede do širokých radov vedeckých a odborných pracovníkov, aj prednášky, v ktorých by sa mladí pracovníci zasväcovali do formálne korektného vedeckého podávania výsledkov svojej výskumnej práce.

Prednášky štyroch zahraničných jazykovedcov organizovalo ZSJ v spolupráci s Krúžkom moderných filológov pri SAV (prednášky dr. W. Dresslera, prof. dr. M. Mayrhofera, prof. dr. E. Kranzmayera a doc. dr. M. Hornungovej).

II. *Osobitné akcie pobočiek.* — V okruhu prednášok o teórii spisovného jazyka a jazykovej kultúry odznelo v ZSJ osem riadnych prednášok. Osobitnú pozornosť tomuto okruhu prednášok venovala pobočka v Banskej Bystrici a v Prešove.

1 Pobočke pri PF v Banskej Bystrici pod vedením predsedu CSc. J. Findru sa podarilo zintenzívniť a skonkrétniť spoluprácu s Divadlom J. Gregora-Tajovského a s krajským denníkom Smer. So spevohrou divadla JGT pravidelne spolupracovala členka ZSJ odb. asist. E. Kriaková. J. Findra bol v kontakte s redakciou Smeru. Na redakčných zasadnutiach sa rozoberali jazyk a štýl i jazyková úroveň denníka. Pobočka úzko spolupracovala s Katedrou slovenského jazyka a literatúry pri PF. V tejto spolupráci pobočka zorganizovala 23. 11. 1967 seminár o jazykovej kultúre pre učiteľov I. a II. cyklu v Dolnom Kubíne. Na seminári odzneli tieto prednášky: Ž. Tarcalová, *Aké sú úlohy školy v jazykovej kultúre;* B. Kovalová, *Zo syntaktickej a štylistickej problematiky slovenského jazyka;* dr. J. Matejčík, CSc., *Učiteľ a jazyková kultúra.* Dňa 14. 12. 1967 pobočka usporiadala seminár o jazykovej kultúre pre pracovníkov ONV a KNV v Banskej Bystrici. Tu prednášali títo členovia pobočky: CSc. J. Findra, *Problémy jazykovej kultúry a Tézy o slovenčine;* B. Kovalová — E. Kriaková, *O najčastejších nedostatkoch vo výslovnosti, v tvarosloví a v skladbe.* 18. 12. 1967 pripravila pobočka ZSJ v spolupráci s KSJ seminár pre Katedru biológie a pre Katedru základov poľnohospodárskej výroby. Na seminári sa hovorilo o problémoch terminológie príslušných odborov.

2. V rámci prednášok a seminárov v oblasti slovenskej jazykovej kultúry členovia pobočky ZSJ pri Filozofickej fakulte UPJŠ v Prešove prednášali na týchto podujatiach: J. Sabol, *Problémy jazykovej kultúry* (prednáška a seminár) — na metodickom združení učiteľov stredných odb. škôl v Košiciach dňa

29. 5. 1967; doc. dr. F. Miko, CSc. — J. Sabol, *Otázky jazykovej kultúry na slovenských školách* — seminár pre učiteľov ZDŠ v Michalovciach dňa 22. 9. 1967; J. Mlacek, *Otázky jazykovej kultúry na slovenských školách* — seminár pre učiteľov ZDŠ v Košiciach dňa 22. 9. 1967; J. Sabol, *Slovenská ortofónia a ortoepia* — prednáška pre členov Divadla J. Záborského v Prešove 11. 10. 1967; doc. dr. F. Miko, CSs., *Problémy jazykovej kultúry* — pre učiteľov stredných škôl v Košiciach 18.—19. 10. 1967.

3. Pobočka ZSJ pri Pedagogickej fakulte v Nitre organizovala spolu s Literárnovednou spoločnosťou dve prednášky doc. dr. F. Miku, CSc., *Jazyk a estetický kontrast v umeleckom diele* a *V krážoch súčasnej prózy.*

III. *Organizačná činnosť.* — 1. Vo februári minulého roku sa konalo riadne valné zhromaždenie ZSJ za rok 1966. Na tomto valnom zhromaždení bolo prijatých 29 nových členov. Počet členov tým stúpol na 142. Dňa 11. 12. 1967 sa konalo valné zhromaždenie ZSJ za rok 1967. Valné zhromaždenie bolo na pobočke v Nitre.

2. Založenie pobočky v Trnave sa nerealizovalo po opätovnom uvážení tohto návrhu. Výbor na svojom zasadnutí 12. X. 1967 odporúčal z času na čas podľa potreby dislokovať niektoré prednášky z Bratislavy do Trnavy.

3. Výbor ZSJ na tom istom zasadnutí prerokoval návrh prof. J. Štolca na založenie Krúžku milovníkov slovenskej reči, súčasne poveril prof. Štolca, aby o celej veci získal informácie od obdobných inštitúcií pri vydavateľstvách. Organizačne by sa tento Krúžok vyriešil založením osobitnej skupiny pri ZSJ a mal by samostatné predsedníctvo. Časopis Kultúra slova by sa mohol stať časopisom ZSJ. Odoberali by ho všetci členovia za zníženú cenu, ktorá by bola zahrnutá v členskom príspevku. Časopis by sa stal aj orgánom Krúžku milovníkov slovenskej reči.

IV. *Edičná činnosť.* — V tomto roku vyšli tri čísla Informačného bulletinu o jazykovedných publikáciách, časopisoch a článkoch. Bulletin sa posielal všetkým členom. Publikácia ZSJ Recueil II je už dávnejšie vo Vydavateľstve SAV, ale jej výroba sa z technických príčin odďaľuje.

Záverom tejto zprávy vedecký tajomník ZSJ ďakuje za dobrú spoluprácu predsedom a tajomníkom pobočiek a osobitne vyslovuje vďaku za veľkú a rýchlu pomoc pri návštevách zahraničných hostí doc. dr. V. Blanárovi, doc. dr. V. Schwanzerovi, prof. dr. Š. Ondrušovi, Š. Michalusovi a R. Gedeonovi.

F. Kočiš

Slovenská dialektológia v r. 1967

Na zasadnutí Slovenskej dialektologickej komisie Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV dňa 12. 12. 1967 stretli sa zainteresovaní pracovníci z fakúlt v Bratislave, Prešove, B. Bystrici a v Trnave, aby porokovali o pracovných výsledkoch za posledný rok a pouvažovali o najbližších pracovných perspektívach. Rokovanie viedol predseda SDK prof. dr. Jozef Štolc.

V úvodnom slove poukázal prof. Štolc na to, že naša dialektológia je jedna zo základných zložiek slovenskej jazykovedy. Pri výskume nárečí sa totiž poznáva historický základ súčasného stavu a nachádza sa odôvodnenie jeho vnútornej ústrojnosti i spoločenskej podmienenosti. Je na mieste, že sa výskumu slovenských nárečí venuje pozornosť na viacerých pracoviskách. To umožňuje nielen deľbu práce, ale aj jej diferenciáciu. S tým súvisí prehlbovanie teoretických

východísk, rozširovanie aspektov a prehĺbenejšie poznávanie našej jazykovej skutočnosti. Vo zveľaďovaní pracovísk a v budovaní primeranej organizácie ľudí a prostriedkov vidno zdravý rozvoj nášho dialektologického snaženia.

Na minulom zasadnutí 21. 11. 1966 sa podala obšírna správa o slovenskej dialektológii do r. 1966. (Referáty J. Štolca, F. Buffu a A. Habovštiaka boli uverejnené v SR 32, 1967, 216–233.) Na tomto zasadnutí sa rokovalo o činnosti v r. 1967.

Atlas slovenského jazyka, prvý diel (vokalizmus a konsonantizmus) bol v polovici r. 1966 odovzdaný do výroby. Kartografické a tlačiarenské spracovanie postupuje, bohužiaľ, pomaly. Druhý diel (morfológia) sa dokončieva. Pre tretí (tvorenie slov) a ďalšie diely (slovník) atlasu sa v r. 1968 skompletizuje materiál a začne sa kartografovať.

Slovanský lingvistický atlas je druhou náročnou úlohou slovenskej dialektológie. V dňoch 15.–19. mája 1967 zasadala v Smoleniciach Medzinárodná komisia pre Slovanský lingvistický atlas. Správu o našej účasti podal A. Habovštiak v Jazykovednom časopise 18, 1967, 171–173.

V r. 1967 dokončil F. Buffa monografiu o šarišskom nárečí. Rozpracovaných je viac monografií; o slovenských nárečiach v Juhoslávii (J. Štolc), o oravských nárečiach (A. Habovštiak), o gemerských nárečiach (Š. Tóbik), o dolnotrenčianskom nárečí (I. Ripka), o pôdohospodárskom názvosloví (K. Palkovič) a i. Jednotliví dialektológovia napísali viac časopiseckých štúdií a príspevkov.

Slovník slovenských nárečí je mimoriadne závažná výskumná úloha. V r. 1967 sa začal intenzívnejšie zhromažďovať excerpovaný materiál, ale nemožno zatiaľ povedať, že by sa práca na slovníku už bola rozbehla naplno a že by sa jej organizácia už skonsolidovala a upevnila. Bude treba vynaložiť na to ešte hodne úsilia. Delimitácia slovníkových prác na rôznych pracoviskách, ako sa načrtla na zasadnutí SDK 21. 11. 1966, sa znovu pripomína. V dialektologickom oddelení Jazykovedného ústavu SAV sa sústredí práca na všeobecnom slovníku a tu bude aj evidenčné centrum slovníkových prác vôbec. Fakultné pracoviská pomocou poslucháčov budú zhromažďovať materiál podľa jednotlivých terminologických oblastí. O niektorých špeciálnych otázkach zhromažďovania a usporiadania slovníkového materiálu referoval A. Habovštiak. (Referát bude uverejnený.)

Tvorenie slov v súvislosti s prípravou tretieho dielu atlasu stáva sa predmetom systematického výskumu F. Buffu.

Začali sa excerpovať texty pre výskum skladby, ale bude treba čo najskôr ujasniť koncepciu výskumu v tejto oblasti. Nemožno tu totiž zhromažďovať masy materiálu, ale bude treba zbierať príklady na konkrétne syntaktické javy. Túto prácu môže zodpovedne robiť iba v syntaktickej problematike orientovaný personál.

Archív súvislých textov a magnetofónových záznamov sa intenzívne dopĺňa a náležite sa eviduje.

O stave výskumu na Filozofickej fakulte UK referoval doc. P. Ondrus. Od r. 1960 sa získaval sústavne materiál vo forme regionálnych slovníkov. V prácach sa zachytili slová z okruhov: príroda, človek, rodina, obec, výrobná činnosť, spoločenský život, nadstavbové zložky. Doc. Ondrus vydal príručku pre zberateľov slovníkového materiálu *(Výskum slovnej zásoby slovenských nárečí, 1966),* v ktorej sa podáva návod na získavanie názvoslovia rôznych odvetví, najmä zanikajúcich remesiel. Na Katedre slovenského jazyka je aj ma-

teriál pre diferenciálny slovník slovenských nárečí a iné materiály, ktoré bude možno dobre zúžitkovať pri zostavovaní celoslovenského nárečového slovníka. Materiál sa dopĺňa a zverejňuje v monografických prácach.

Na Filozofickej fakulte UPJŠ v Prešove pod vedením doc. Š. Tóbika sa zbierajú texty a magnetofónové záznamy s najrozličnejšou tematikou z východného Slovenska a z Gemera. Časť materiálu sa získala v diplomových prácach. Podobne pod vedením J. Muránskeho sa pracuje na Pedagogickej fakulte v Prešove. Tu sa sústreďuje výskum hovorenej podoby spisovného jazyka na východnom Slovensku.

Na Pedagogickej fakulte v B. Bystrici sa pod vedením J. Matejčíka buduje archív textov a fonotéka a pracuje sa najmä v oblasti slovníka. Dôraz sa kladie na špeciálne synonymické slovníky.

V diskusii sa podrobne rozobrali nadhodené otázky. V závere sa zdôraznila neodkladná úloha budovať kartotéku slovníka slovenských nárečí a vytvoriť materiálové a metodické predpoklady pre intenzívne pracovné napredovanie v tomto úseku. Treba venovať zvýšenú pozornosť dokončeniu započatých diel, najmä Atlasu slovenského jazyka.

J. Štolc

Význam slovenských jazykových pamiatok v Maďarsku pre Historický slovník slovenského jazyka

V archívoch a knižniciach v Maďarsku je veľké množstvo slovenských jazykových pamiatok.[1] Tieto pamiatky odzrkadľujú najmä všedné, každodenné starosti drobného slovenského človeka, jeho riešenie majetkových otázok (testamenty, súpisy pozostalostí, inventáre, súdne spory o hranice chotárov ap.), jeho spoločenské konflikty prednášané pred súdnou stolicou (súdne zápisy výpovedí svedkov) i rozličné dobové spoločensko-právne normy (napr. cechové artikuly). No početná je aj rukopisná pozostalosť literárna (ide najmä o literatúru náboženskú a populárno-náučnú).

Pri výskume slovenských jazykových pamiatok urobili maďarskí slavisti záslužný kus práce, ktorý sprístupnia verejnosti v najbližšom čase vo forme Katalógu slovanských jazykových pamiatok v Maďarsku. Slovenskí jazykovedci dostali v rámci spolupráce medzi Maďarskou a Slovenskou akadémiou vied od maďarských jazykovedcov (od P. Királya, zástupcu riaditeľa Jazykovedného ústavu MAV) k dispozícii rukopis súpisu slovenských jazykových pamiatok a majú možnosť už teraz využívať tento materiál pre pripravovaný lexikálny archív *historického slovníka slovenského jazyka.*

Slovenský jazykový materiál uložený v maďarských archívoch je pomerne rôznorodý. Najbohatšie sú zastúpené pamiatky administratívno-právneho charakteru. Tento materiál je sústredený najmä v Maďarskom krajinskom archíve (Magyar Országos Levéltár). Hodne slovenského materiálu obsahujú tam najmä tzv. rodinné archívy (rodín zo Slovenska). I keď mnohé zachované slovenské jazykové pamiatky administratívno-právneho charakteru sú dosť ste-

[1] Doteraz máme evidenčne podchytených vyše 7000 archívnych jednotiek.

reotypné, ich slovná zásoba sa opakuje[2] a predsa aj tento materiál je cennou dokumentáciou výskytu i významovej diferenciácie jednotlivých slov.[3]

Doposiaľ sa však venovala osobitná pozornosť cechovým písomnostiam, ktoré predstavujú pre slovenskú historickú lexikografiu cenný prínos. Uložené sú najmä v Univerzitnej knižnici.

Ešte pozoruhodnejší je materiál z literatúry náboženskej, obsahujúci desiatky tisíc strán. Na prvom mieste je to rukopis prekladu častí Starého i Nového zákona z r. 1730, doposiaľ v jazykovej literatúre nespracovaný[4], literatúra kázňová, rituálna aj polemická, tak katolícka, ako i protestantská.

Náboženská literatúra (aj veršovaná) je zachovaná v pozoruhodnom rozsahu. (Nemožno ju tu podrobne vymenúvať.) Spomeňme ešte aspoň maďarskými slavistami nezaevidovaný polemický rukopis v Országos Széchényi Könyvtár (sign. Quart. Slav 55) s nadpisom *Historie, kterak se w meste Świdňie w Slesku mezi jezuitom a kniharem Pomer naziwanim prihodilo roku 1730.* Tento text je pozoruhodný vynikajúcim rozprávačským talentom, ostrým vtipom a živou hovorovou slovnou zásobou.

Z odbornej literatúry sú pre slovenskú historickú jazykovedu najcennejšie tamojšie rukopisy slovensko-inojazyčných slovníkov. Podrobne jazykovedne zhotovené sú už tzv. Hadbávneho či *Kamaldulský* alebo *Lechnický slovník*[5] i slovník Lačného.[6] Materiál z týchto slovníkov sa využije formou úplnej excerpcie pre HSSJ. Cenný je aj rukopis Mihaliakovho šesťjazyčného slovníka z Ostrihomu.[7] Táto slovníková literatúra je významná predovšetkým svojím slovným bohatstvom a cudzojazyčnými vysvetleniami významu slova.

No nielen jazykovedná literatúra slovníková, ale i literatúra z iných vedných odborov predstavuje cenný prínos pre poznanie slovenskej slovnej zásoby. Tak z obsahovej, ako aj z jazykovej stránky sú zaujímavé napr. učebnica zemepisu z 18. stor., rozličné dejepisné knihy, učebnica počtov, výchovno-pedagogická i popularizačno-zdravotnícka literatúra a iné. K literatúre odborno-popularizačnej možno pričleniť aj slovenské kuchárske recepty z nemecko-maďarsko-slovenskej „Kochbuch" (orig. v MTA, sign. Gazdaság 8°, 5).

Z krásnej literatúry nachádzajúcej sa v maďarských archívoch hodno upozorniť aspoň na rukopis neznámeho autora divadelnej hry z r. 1728 *Tragoedia*

---

[2] Značnú časť materiálu v rodinných archívoch tvoria dlžobné úpisy, potvrdenia o požičaní peňazí, rodinné majetkovo-právne záležitosti, testamenty ap. Slovná zásoba z tohto okruhu sa značne opakuje. Podobne sú z lexikálneho hľadiska jednotvárne i výpovede svedkov o tejže veci v súdnych zápisoch.

[3] O význame slovenského jazykového materiálu v Maďarsku svedčí aj monografia V. Blanára, *Zo slovenskej historickej lexikológie,* Bratislava 1962, vychádzajúca z lexikologického rozboru *Počtových kníh z Boce* (originál je v MOL, v arch. r. Szentiványi), i štúdie K. Habovštiakovej, *Jazykovedný rozbor pamiatky Inventarium rerum arcis Arvensis z r. 1611,* Jazykovedné štúdie II, Bratislava 1957, 205—285 a *Jazykový rozbor listov Melichara Hradského z r. 1614—1619,* Jazykovedné štúdie VI, Bratislava 1961, 67—117.

[4] Originál je v archíve MTA (Maďarskej akadémie vied) v Budapešti, sign. Egyh. és Bölcs 2, 47, str. 999.

[5] Jazykové zhodnotenie tohto slovníka podáva F. Gregor, *Einige Bemerkungen über Sprache und Quellen des slowakischen Wörterbuches von Lechnite,* Studia Slavica 4, 1958, 325—346 a J. Skladaná v diplomovej práci (Bratislava 1964).

[6] Porov. P. Király, *Latsny Adamus, Dictionarium saec. XVIII,* Studia Slavica 3, 1957, 59—111.

[7] Jazykový rozbor tohto slovníka pripravuje V. Blanár.

aneb hra smutná přežalostná. V rukopise tejto pamiatky je veľa bohemizujúcich zásahov inou rukou, prepisov *u* na *au*, *dz* na *z* ap.[8]

Isteže jazyková hodnota slovenských písomností nachodiacich sa v Maďarsku nie je rovnaká. Sú v nej značné rozdiely v stupni slovenskosti jednotlivých textov (od textov pochádzajúcich od Slovákov, no písaných po česky s ojedinelými slovakizmami, až po texty výrazne slovenské iba kde-tu poznačené bohemizmami). Rozdiely sú i v lexikálnom slovnom bohatstve jednotlivých pamiatok aj v štylistickej zručnosti pisateľov textov. Ako celok predstavujú však tieto pamiatky významnú zložku pripravovanej základne HSSJ. Sprístupnenie výsledkov doterajších výskumných prác v Maďarsku pre slovenských jazykovedcov je príkladom cennej nezištnej spolupráce maďarských jazykovedcov so slovenskými jazykovedcami pri prípravných prácach pre HSSJ. K podrobnejšiemu jazykovednému zhodnoteniu jednotlivých pamiatok bude sa treba ešte vrátiť.

K. Habovštiaková

[8] Túto divadelnú hru uverejnil v tzv. „čitateľskom" prepise už J. Mišianik v *Antológii staršej slovenskej literatúry*, Bratislava 1964, 649—701.

ROZLIČNOSTI

Miestne mená typu Vrchteplá. — V Slovenskej reči 30 (1965, 119—120) sme sa pokúsili vysvetliť vznik výrazov *vrchhlava* a *vrchstola*. Predložkové spojenie *na vrch hlave*, z ktorého sa vyvinul výraz *vrchhlava*, sme vysvetľovali tzv. haplológiou (vynechaním opakovanej predložky *na*) a apokopou (vynechaním) koncovky *-u* v predložkovom spojení na *vrch(u na) hlave*. Výrazy *za vrchstolom, za vrchstola* sme vysvetľovali kontamináciou predložkových spojení *za stolom, za stôl* a výrazu *vrch stola* (= čelo, hlava stola). Tento výklad sa nám zdal pravdepodobnejší ako Machkova etymológia z nedoložených kompozít **vrchhlavie, *vrchstolie*. Dnes pokladáme aj uvedený výklad za neúplný. Vedie nás k tomu existencia miestnych mien typu *Vrchteplá*, ktoré zrejme majú rovnaký slovotvorný pôvod ako výrazy *vrchhlava* a *vrchstola*, ale ťažko by sa dali vysvetliť niektorým z uvedených dvoch postupov.

Pôvod všetkých výrazov typu *vrchhlava, Vrchteplá* treba vysvetľovať jednotne. Vodidlom pritom môžu byť práve miestne a pomiestne názvy.

Posledný úradný lexikon obcí ČSSR[1] uvádza tieto miestne mená spomenutého typu: *Vrchteplá* (obec v okrese Považská Bystrica), *Vrch Dobroč* (samostatná časť obce Detvianska Huta v okrese Zvolen), *Vrch Predmier* (samostatná časť obce Klokočov v okrese Čadca), *Vrch Rieka* (samostatná časť obce Vysoká nad Kysucou v okrese Čadca) a *Vrch Slatina* (samostatná časť obce Hriňová v okrese Zvolen). Je nápadné, že sa uvedené miestne mená nepíšu všetky rovnako. Meno obce *Vrchteplá* sa píše dovedna ako jedno slovo, ale ostatné názvy sa píšu ako dvojslovné pomenovania, v ktorých sa obe zložky chápu ako vlastné mená (typ *Vrch Dobroč*). Tento grafický rozdiel je však podľa našej mienky viac-menej náhodný a neodôvodnený (sotva tu môže hrať úlohu okolnosť, že v jednom prípade máme do činenia s menom obce, v ostatných prípadoch s menami častí obcí). Svedčí o tom aj nejednotný spôsob písania niektorých z uvedených názvov na mapách. Tak napr. na staršej generálnej mape *36° 49° Trenčín*, ktorú vydal Vojenský zemepisný ústav v Prahe (20. vyd.), nájdeme nielen *Vrchteplú*, ale aj *Vrchrieku*. Zrejme tu ide o jeden a ten istý typ pomenovania.

Zaujíma nás otázka, ako tieto pomenovania vznikli, aká je ich slovotvorná motivácia. O tom nás dobre poučí poloha príslušných lokalít. Obec Vrchteplá leží nad prameňom potoka Teplá, ktorý nižšie tečie cez Považskú Teplú a vlieva sa do Váhu. Osada Vrch Dobroč leží nad prameňom potoka, ktorý nižšie tečie okolo obce Dobroč a vlieva sa do riečky Kriváň. Osada Vrch Predmier leží na hornom toku riečky Predmieranky, ktorej dolný tok ide cez osadu Predmier a ďalej pri Turzovke sa vlieva do Kysuce. Osada Vrch Rieka (resp. Vrchrieka) leží nad údolím horného toku rieky Kysuce južne od Vysokej nad Kysucou. Osada Vrch Slatina leží blízko prameňa riečky Slatiny na severovýchod od Hriňovej a na sever od Detvianskej Huty.

[1] *Štatistický lexikon obcí ČSSR 1965*, Praha 1966.

Uvedené topografické údaje svedčia o tom, že lokality typu *Vrchteplá* dostali meno podľa svojej polohy, ktorá sa určovala vzhľadom na blízko ležiaci horný tok alebo prameň rieky (potoka). Mená typu *Vrchteplá* dostávali lokality, ktoré ležali konča, blízko alebo povyše horného toku rieky (potoka). Táto poloha sa označovala spojením slova *vrch* s genitívom mena príslušnej rieky, ako napr. *vrch Teplej*, prípadne *vrch rieky*. Substantívum *vrch* v takomto spojení nadobudlo funkciu sekundárnej predložky, obdobne ako sa to stalo pri iných sekundárnych predložkách, ako sú *kraj, skraja, stred, prostred, naprostred, pozdĺž* a i. Sekundárna predložka *vrch* sa v slovenčine nezachovala. Jej stopy možno však vidieť vo výrazoch *vrchhlavy, vrchstola*, písaných dnes síce spravidla dovedna, ale doložených aj v podobe *vrch hlavy, vrch stola* (porov. cit. prísp. v SR 30).

Topografické názvy typu **vrch Teplej, *vrch rieky* sa odlišovali svojou základnou podobou od bežných typov topografických názvov. Ťažkosti pôsobila nielen osobitná základná podoba topografických názvov typu **vrch rieky*, ale aj spojenie s miestnymi a smerovými predložkami, ktoré sú pri topografických názvoch veľmi časté: *na vrch rieky* (4. p.), *na vrch rieke* (6. p.), *z vrch rieky* (2. p.) ap. Slovo *vrch* vo funkcii predložky tu ostávalo nesklonné a vyžadovalo väzbu s genitívom, kým napríklad miestna predložka *na* vyžadovala inú väzbu. Tento konflikt sa mohol riešiť iba tým, že slovo *vrch* stratilo predložkovú funkciu. To viedlo k zatemneniu vnútornej formy názvov typu *vrch rieky* a k ich prispôsobeniu bežným topografickým názvom. Tak sa vyvinuli toponymá typu *Vrchrieka, Vrchteplá*, resp. *Vrch Rieka, Vrch Teplá*.

Podobné toponymá sú známe nielen v slovenčine, ale i v iných slovanských jazykoch. Porov. čes. *Vrchlabí, Vrchmezí, Vrchbělá, Vrchhůra*. V poľštine *wierzchrzeka* = pramenisko.[2]

Ako sme videli na príkladoch, toponymá typu *Vrchteplá* sa odvodzujú najmä z názvov riek. Môžu však vzniknúť aj z iných pomenovaní. Svedčí o tom napr. české typonymum *Vrchhůra*. Obdobné typonymum *Vrchhora* sa vyskytuje i na Slovensku (napr. pri Klížskom Hradišti je horáreň *na Vrchhore*).

Vráťme sa ešte k spôsobu písania toponým typu *Vrch Rieka*. Ich pôvodný význam sa zotrel. Sotva ich dnes možno pokladať za dvojslovné. Rozhodujúca je pritom okolnosť, že prvá časť *Vrch* v nich ostáva nesklonná, ale nemá už povahu predložky (nemá väzbu). To dokazuje, že tu ide o kompozitá, o zložené jednoslovné pomenovania. Náležité je teda písať nielen *Vrchteplá*, ale aj *Vrchdobroč, Vrchpredmier, Vrchrieka, Vrchslatina*, podobne ako píšeme výrazy *vrchhlava, vrchstola*.

Nazdávame sa, že slovotvorný výklad toponým typu *Vrchteplá* možno úspešne aplikovať i na výrazy *vrchhlava, vrchstola*. Pôvod všetkých týchto výrazov treba hľadať v spojení starej sekundárnej predložky *vrch* (=povyše, navrchu) s genitívom príslušného substantíva.

Š. Peciar

---

[2] Porov. V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha 1957, 574–575 (s. v. *vrch*).

Súborné dielo Ivana Krasku I

(Na vydanie pripravil a komentár napísal M. Gáfrik)

Dielo obsahuje celú zachovanú básnickú tvorbu I. Krask ktorá v tomto prvom akademickom vydaní predstavuje definitívne ustálenie kánonickej podoby Kraskovho básnického textu, záväznú pre všetky ostatné vydania jeho poézie. Kniha je doplnená obsiahlym literárnohistorickým a textologickým komentárom. Ďalšie dva plánované zväzky budú obsahovať Kraskove básnické preklady, umeleckú prózu, fejtóny, štúdie, spomienkové články, korešpondenciu i zápisky.

Strán 512, obr. príloha 32 strán, viaz. Kčs 29,–

SLOVENSKÁ REČ, časopis Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied pre výskum a kultúru slovenského jazyka. Ročník 33, 1968, číslo 3. Vydáva Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Redaktorka časopisu Klára V l o š š á k o v á. Technická redaktorka Ladislava H a p l o v á. Vychádza šesťkrát za rok. Ročné predplatné Kčs 30,– jednotlivé čísla Kčs 5,–. Rozširuje poštová novinová služba. Objednávky a predplatné prijíma PNS – ústredná expedícia tlače, administrácia odbornej tlače, Bratislava, Gottwaldovo nám. 48. Možno objednať aj na každom poštovom úrade alebo u doručovateľa. Objednávky do zahraničia vybavuje PNS – ústredná expedícia tlače, Bratislava, Gottwaldovo nám. 48/VII. Vytlačili Tlačiarne Slovenského národného povstania, n. p., Martin. Výmer PK [illegible]

© by Vydavateľstvo Slovensk[illegible]

Kčs 5,–